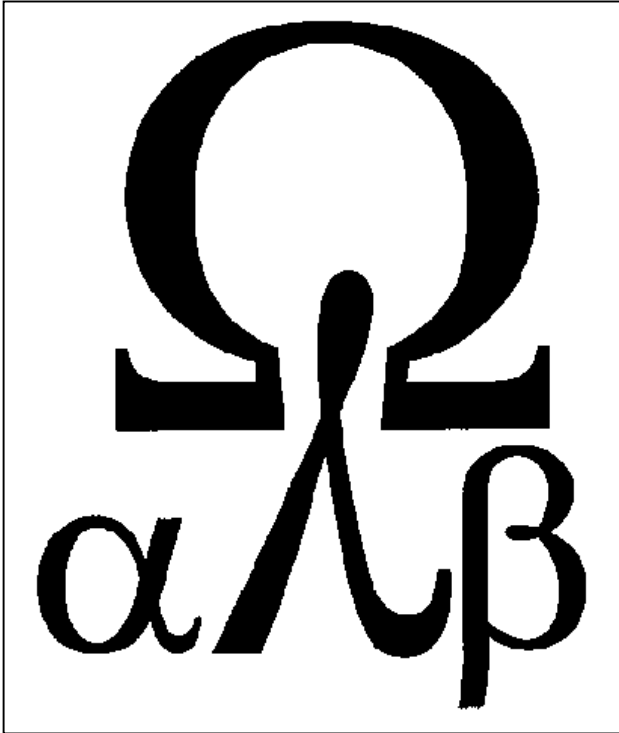

jrg. 6/ nr. 3
juni 1999

G A M M A

forum over onze rol in de evolutie

**STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN**

ten dienste van

'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'

GAMMA is een uitgave van de Stichting Teilhard de Chardin ten dienste van 'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'. Teilhard de Chardin (1881-1955) was als denker en mysticus een bron van inspiratie vanwege zijn optimistische visie op de evolutie, waarin de mens en zijn verantwoordelijkheid centraal staan.

**DE STICHTING TEILHARD DE CHARDIN
IS GERICHT OP ONZE TOEKOMST.
ZIJ STREEFT NAAR GROEI IN BEWUSTZIJN VAN DE WAARDEN
VAN DE MENS.
DIT VANUIT EEN EVOLUTIONAIRE BENADERING VAN DE
WERKELIJKHEID IN HAAR NATUURLIJK-HARMONISCHE,
HAAR RATIONEEL-WETENSCHAPPELIJKE EN HAAR SPIRITUEEL-
MYSTIEKE DIMENSIE.**

**participanten in
'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie':**

Nike Böck (secretaris studiegroep TdC Delft)
prof.dr.ir. C.Boelhouwer (procestechnoloog)
ir. Arend Boessenkool (geodeet)
drs. Ton Borsboom (r.-k theoloog; studiegroep TdC Delft)
dhr. Benedict Broere (kunstenaar-filosof)
zr. Paula Copray (franciscanessen Nijmegen)
ir. Hans Richter (communicatietechnoloog)

Adres bestuur en redactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom van Buggenum
Op de Wieken 5 - 1852 BS Heiloo
Tel. 072 - 5 33 26 90 - e-mail: sttdc@worldonline.nl
Internet: <http://home.worldonline.nl/~sttdc>

Abonnement op GAMMA

Voor Nederland: f 35,- m.i.v. jan. voor 6 nrs. (losse nrs. f 6,-) op rek.nr. 41 38 64 952
t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin - Heiloo

Voor België: BF 720,-, m.i.v. jan. voor 6 nrs. (losse nrs. BF 125,-) op ABN-AMRO-bank
rek.nr. 41 38 64 952 t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin, Heiloo, Nederland

Bij de voorplaat: Deze is een ontwerp van ir. Hans Richter. De lambda symboliseert hierin de opstijgende lijn die de alfa's en bèta's kunnen volgen naar de poort van omega. Gamma kijkt vaak op een andere wijze dan gebruikelijk tegen de dingen aan. Keer je lambda om, dan zie je Gamma. (*red.*)

ISSN: 1570-0089

Inhoud

Van de redactie		p. 03
Lezers aan het woord		
1. Benedict Broere	Reactie op artikelen van Ko Kleisen en Rolf Kasper	p. 04-05
2. Ton Meijknecht	Reactie op de recensie van zijn boek 'De heilige Prometheus/Techniek, creativiteit en geloof'	p. 05
Ben Crul	Convergentie tussen wetenschap en religie	p. 06-11
Ko Kleisen	Een pelgrim van de toekomst: Pierre Teilhard de Chardin - II	p. 12-22
Robert Faricy s.j.	Christen en Schepping: de benadering door Teilhard de Chardin	p. 23-31
Lindy Deurvorst	De kosmische Christus	p. 32-35
Sjoerd Bonting	Antwoord op commentaar op 'Mens, Chaos en Verzoening'	p. 36-38
Henk Hogeboom v.B.	De stille revolutie van het 'leren leren' - n.a.v. CIVIS MUNDI, tijdschrift voor politieke filosofie en cultuur onder red. van prof.dr. S.W.Couwenberg, 38e jrg. nr. 2, april 1999	p. 39-51
Hubert Dethier	De geschiedenis van het atheïsme, Uitg. Hadewijch, Antwerpen, Baarn, 1995, Pagina's 159-169 over Teilhard de Chardin	p. 52-62
redactie	Commentaar op Hubert Dethiers Teilhard-interpretatie	p. 62-63
redactie	Pro-GAMMAatjes	p. 63-64

ISSN: 1570-0089

Van de redactie

Op 19 april jl. - vlak voor het verschijnen van de vorige editie van *GAMMA*, waarin nog een bijdrage van zijn hand stond - is Rolf Kasper op 72-jarige leeftijd overleden. Wij ontmoetten elkaar voor het eerst op de lezingen, die het studentenpastoraat Delft november 1996 organiseerde onder de naam "The Mind of Technology - Een verkenning van het denken binnen de techniek". Vanaf die tijd was hij een trouw lid van onze studiegroep Delft, waar hij diverse inleidingen hield, o.a. over Prigogine en Teilhard de Chardin. Verscheidene daarvan verschenen ook in *GAMMA*. In voorbereiding is een artikel over Sri Aurobindo, die - zoals Teilhard dat deed met het christendom - het hindoeïsme inpaste in het moderne wereldbeeld. Het getuigt van het diepe geloof van Rolf in de wezensgelijkheid van die godsdiensten, dat de aankondiging van zijn overlijden Sri Aurobindo's woorden dragen: "Terwijl ik de lokroep van 't heelal in mij draag, stijg ik op naar mijn onvergankelijk thuis". Als een goede teilhardiaanse vriend leeft hij in ons voort.

Op zaterdag 17 april, eveneens vlak voor het verschijnen van de laatste *GAMMA*, stond in het dagblad Trouw een artikel van Ton Crijnen over Teilhard de Chardin, getiteld "Theoloog tegen wil en dank". De volgende slotzinnen hiervan willen wij u niet onthouden: "Toen hij (TdC - red.) op 10 april 1955 in New York overleed, verkeerde hij in de veronderstelling dat zijn geestelijk gedachtegoed hem niet zou overleven. Dat is anders uitgepakt." Wij hebben de theoloog-journalist een exemplaar van ons tijdschrift toegestuurd. Hij schrijft namelijk ook: "Nu worden zijn geschriften nauwelijks meer gelezen. Niet omdat de kerk dat zo wil, maar omdat het effect is uitgewerkt. Hoewel... In een tijdsgewricht, waarin het mystieke weer nadrukkelijk op de 'rol' staat, weet je zoiets nooit zeker." Dat Teilhard nog goed wordt gelezen - en niet alleen door ouderen - moge blijken uit het boek van de atheïst Hubert Dethier van 1995, waaruit wij van de uitgever ruim tien bladzijden mochten citeren en commentariëren (blzz. 50-60) en uit het feit, dat een jonge student aan de landbouwhogeschool te Wageningen ons meedeelde dat hij zijn scriptie voor het bijvak filosofie wilde laten gaan over de rol van religieuze intuïtie in de wetenschapstheorie van Brouwer en Einstein en van Teilhard de Chardins werk 'Het Verschijnsel Mens'.

Onze stichting, die nu zes jaar bestaat en door de controverse tussen Teilhard en het Vaticaan in het verleden niet kan verwijzen naar een goede, moderne uitgave van Teilhards werk in het Nederlands en niet of nauwelijks beschikt over de achterban van een ondersteunend kerkgenootschap, een theologisch of wetenschappelijk-filosofisch kader, is er desalniettemin steeds meer van overtuigd geraakt, dat de ideeën van Teilhard van bijzonder grote betekenis zijn voor de toekomst van ons allen.

LEZERS AAN HET WOORD - 1

Reactie op bijdragen van Ko Kleisen en Rolf Kasper in GAMMA jrg. 6 nr. 2 resp. blz. 40-45 en blz. 56-61 door Benedict Broere d.d. 6 mei 1999

Misschien begrijp ik het verkeerd, maar volgens mij is er in de laatste *GAMMA* in de artikelen van Ko Kleisen en Rolf Kasper de suggestie te vinden dat volgens Teilhard de mensheid zal toegroeien naar een 'collectief bewustzijn' of een bewustzijn waarin het collectief de hoofdrol speelt (dit suggereert ook enigszins het artikel van Hans Richter). Persoonlijk interpreteer ik 'collectief bewustzijn' als een vorm van bewustzijn waarin het collectief zeer veel belangrijker is dan het individu. Echter ik vraag mij af of dit ook zo door Teilhard de Chardin bedoeld is, dat de wereld bijvoorbeeld qua mentaliteit één groot China wordt (waarin persoonlijke originaliteit en eigenzinnigheid veel minder gewaardeerd worden dan conformisme, gehoorzaamheid en volgzaamheid). Wat verontrust geworden raadpleeg ik mijn literatuur van en over Teilhard en vind bij Bernard Delfgaauw het volgende:

"Ziet men de rol, die vrijheid en verantwoordelijkheid bij Teilhard spelen, dan ziet men ook, hoe men uitdrukkingen als 'super-personalisatie' e.d. moet begrijpen. Deze uitdrukkingen betekenen nergens, dat de evolutie gaat in de richting van een opheffing der individuele persoonlijkheid, maar in deze richting, dat de individuele personen elkaar steeds meer nodig hebben en daardoor gezamenlijk tot een hoger niveau kunnen komen, dan ieder voor zich dit alleen zou kunnen. Eigenlijk zegt Teilhard hier niets anders, dan dat de hoogste uitingen der persoon wel steeds diens eigen persoonlijke uitingen zijn, maar tegelijk slechts tot deze hoogte kunnen komen krachtens de gemeenschap. Niemand zal ontkennen dat Descartes, Rembrandt, Bach, Goethe volstrekt eigen persoonlijkheden waren, dat zij nochtans buiten de Europese traditie ondenkbaar zijn." Dr. Bernard Delfgaauw, *Teilhard de Chardin*, Het Wereldvenster, Baarn, 1961, p. 88.

Dat woord 'collectief' is natuurlijk afkomstig uit *Het verschijnsel mens*, deel IV, hoofdstuk 1: De collectieve uitweg. Maar het zal duidelijk zijn dat het gebruik van deze term een idee van misplaatstheid kan oproepen, althans bij mij in die zin dat ik het koppel aan o.a. collectivisme, gemeenschapsdenken, groepswaarheid, gezelligheid, sociale controle, en plaats tegenover respectievelijk individualisme, non-conformisme, eigen waarheid, eenzaamheid, vrijheid, enz. Gegeven de interpretatie van Delfgaauw neig ik ertoe het 'collectief' van Teilhard te begrijpen als betrekking hebbend op een samenleving waarin individu noch collectief overheersen. Daarbij kan ik mij wèl voorstellen dat het begrip 'collectief' gebruikt wordt om betrekking te hebben op een planetaire samenleving waarin aanzienlijk meer eenheid is dan in de huidige - Teilhard spreekt van 'een samenstroming van het denken' - en die inderdaad op een gegeven moment een *megasynthese* kan gaan vormen, uitmondend in een planetair omega. Maar dan nog wil ik er de aandacht op vestigen dat de individuele creativiteit een veels te waardevolle uitvinding is om volledig te worden opgeofferd

aan een eerste omega, temeer daar er nog een heel universum is dat erop wacht te worden veroverd en getransformeerd in het uiteindelijk omega.

Ik sluit mij hier met volledige instemming aan bij Max Wildiers die in navolging van Freeman Dyson stelt: "De mens is begonnen de aarde te veroveren en deze taak is grotendeels volbracht. Thans ligt het universum voor ons open als een te veroveren gebied, op vele plaatsen vatbaar voor het leven." (*Kosmologie in de westerse cultuur*, p. 262). Wat overigens in de geest is van het denken van Teilhard die bijvoorbeeld schrijft: "Het bewustzijn bouwt zich tenslotte op door de synthese van planetaire eenheden. Waarom niet in een heelal waar de 'melkweg' als maateenheid geldt?" (*Verschijsel mens*, IV-III-3. Het einde). Benedict Broere

Naschrift redactie: Enige opheldering zou kunnen geven dl. 6 van de Bibliotheek TdC "De plaats van de mens in de natuur", blz. 84 ev. Om de diepgang van Teilhards denken aan te geven dit citaat uit dl. 7, blz. 31: "Zou er zonder de evolutie van het collectieve denken, die alleen op aarde het volle menselijke bewustzijn kan verwerkelijken, een voltooide Christus kunnen bestaan? Anders gezegd: zou de Wederkomst van Christus fysiek mogelijk zijn zonder de onafgebroken arbeid van elke menselijke cel? Ik betwijfel het." Meer commentaar is natuurlijk welkom!

LEZERS AAN HET WOORD - 2

Ton Meijknecht reageert op de recensie van zijn boek 'De heilige Prometheus-Techniek, creativiteit en geloof' in GAMMA jrg. 6 nr. 2

Dank je voor de toezending van het nummer van *GAMMA* met daarin de recensie van mijn boekje. Goed dat jullie er aandacht aan besteden. Het is tenslotte een vrij onbekend terrein, de relatie tussen techniek en geloof en ik waardeer het dat jullie dat hebben willen betreden. Wat betreft je punt van kritiek, dat Whitehead afwijkt van de toevallige denken (sic!, red.) der darwinisten het volgende. Natuurlijk heb je gelijk: toeval en ethiek sluiten elkaar uit. Toch heb ik die discussie niet willen voeren. *Science and the Modern World* (p. 140-141) voert die ook niet, nog niet. De nadruk ligt daar op Descartes en het positivisme: gegeven feit of proces van wederzijdse beïnvloeding van organisme en omgeving. In die discussie kiest Whitehead wel degelijk de kant van Darwin, overigens ook tegen de dogmatische darwinisten. Die nadruk heb ik willen overnemen. Ik denk dat dat mag en dat je daar niet zo streng over hoeft te vallen ('Niets is echter minder waar'). Maar nogmaals, mijn dank overheerst voor jullie aandacht. Ton

Naschrift redactie: Wellicht zal de Whiteheadgroep hierop in een volgend nummer enig commentaar willen leveren (red.).

Convergentie tussen wetenschap en religie

Ben Crul

Beschouwingen naar aanleiding van de gelijknamige voordracht van David Ray Griffin, gehouden tijdens het internationale symposium in Leuven, nov. 1998. Na een uiteenzetting over het conflict tussen wetenschap en religie dat volgens Griffin (Gr.) voornamelijk door de religie is veroorzaakt door ideeën over Gods *bovennatuurlijke* beïnvloeding van de wereld, gaat Gr. in het derde deel van zijn voordracht over tot het bespreken van de postmoderne verzoening tussen wetenschap en religie, die door het procesdenken van Alfred North Whitehead (Wh.) mogelijk wordt gemaakt. Zo'n verzoening zou volgens Gr. tot stand kunnen komen als de wetenschap zou inzien dat ze, na haar naturalistische stellingname waarin ze het bovennatuurlijke afwijst, ten onrechte is vast blijven houden aan haar modern-naturalistische standpunten omtrent (a) het substantie-ding-karakter van de wereld, (b) de dominantie van het zintuiglijk ervaren; een standpunt dat heeft geleid tot het ontkennen van de geest en (c) de verdedigbaarheid van atheïsme. Met die standpunten heeft de wetenschap het niet alleen voor de religie onmogelijk gemaakt om tot een toenadering te komen, maar met het blijven vasthouden aan standpunten, die haaks staan op onze dagelijkse ervaringen, heeft ze het ook voor zichzelf onmogelijk gemaakt om tot een wetenschappelijk verantwoord en algemeen aanvaardbaar wereldbeeld te komen. De genoemde stellingnamen van de wetenschap resulteren onder meer in de volgende opvattingen, die het conflict met de religie verder versterken: (1) het ontkennen van de menselijke vrijheid, (2) het ontcrachten van normen en waarden, (3) het ontkennen van de zin van het leven en (4) het afwijzen van een vorm van leven na de dood. Ik wil op deze onderwerpen nader ingaan en stel eventuele commentaren bijzonder op prijs. Een afwijzing van een bovennatuurlijke werkelijkheid ook door de religie zou een belangrijke stap betekenen in de richting van convergentie tussen wetenschap en religie. Voor alle duidelijkheid: sprekend over de werkelijkheid bedoel ik de tijd/ruimtegebonden werkelijkheid. Dat is de enige werkelijkheid waar we zinvol over kunnen praten. Daarbuiten of daarboven hebben we niets te zoeken. Met andere woorden, het afwijzen van het bovennatuurlijke betekent dat niemand (ook God niet) zich kan onttrekken aan het feit dat er een heden is, een in principe kenbaar verleden en een niet met zekerheid kenbare toekomst. Tijdgebondenheid houdt echter niet zonder meer *tijdsduur*gebondenheid in. Weliswaar is de vergankelijke, *kortdurende* mens *tijdsduur*gebonden, maar op bovenmenselijk niveau kan in de werkelijkheid ook *altijd*durendheid bestaan. Op analoge wijze kan gesteld worden dat ruimtegebondenheid niet zonder meer *plaats*gebondenheid inhoudt. (a) De betekenis van het procesdenken voor het bereiken van consensus tussen wetenschap en religie kunnen we het beste toelichten doo te herinneren aan Whiteheads opvatting over de structurele opbouw van de werkelijkheid. Wh. was van mening dat de moderne inzichten omtrent de evolutietheorie, de relativiteitstheorie en de quantummechanica erop wijzen, dat de werkelijkheid geen statisch substantie-ding-karakter heeft maar een dynamisch gebeurtenissenkarakter.

Anders gezegd, de opbouw van de werkelijkheid bestaat uit een *proces van wording* waarin de wereld van de feiten voortdurend wordt opgebouwd door de bovenbedoelde gebeurtenissen of *actuele entiteiten*. Die gebeurtenissen zijn actieve entiteiten die zowel de achter ons liggende feiten als de vóór ons liggende, dus abstracte mogelijkheden *ervaren*; die relevante feiten en mogelijkheden met elkaar *integreren* en die daarna tot de *beslissing* komen om iets te laten gebeuren. Het daarbij ontstane feit voegt zichzelf toe aan het onuitwisbare bestand van de voldongen feiten en als zodanig vormt het een gegeven voor weer nieuwe gebeurtenissen.

Tot het ervaren van de feitelijke wereld behoort onder andere ook het voelen van de zwaartekracht bij het optillen van twee uiterlijk identieke dozen met verschillend gewicht, het ervaren van honger of dorst enzovoort. Verder is dit ervaren niet beperkt tot het waarnemen van onze directe omgeving. Ook de feitelijke wereld waarvan wij door tijd en/of ruimte zijn gescheiden, kunnen wij ervaren, bijvoorbeeld door erover te lezen. Omdat dit ervaren mede langs abstracte weg plaats vindt, spreekt Wh. in dat geval van *hybridische* (feitelijke) ervaringen. Tot het ervaren van abstracties behoort niet alleen het ervaren van mogelijkheden met hun waarden, maar ook het voelen van emoties zoals gevoelens van genoeg, van bezorgdheid, angst enzovoort. Zoals in het dagelijks leven blijkt, komt dit aspect zowel voor bij het ervaren van voorbijgegangene feiten als bij het ervaren van mogelijkheden. Ook religieuze ervaringen horen tot dit domein van onze ervaringswereld.

Dit alles betreft het *wat* van ons ervaren. Het *hoe* van ons ervaren is gelegen in de verschillende *subjectieve vormen* waarin de ervaren feiten en mogelijkheden worden geïnterpreteerd en met elkaar worden geïntegreerd.

(b) De discussie over de 'geest' brengt ons tot de vraag *waarmee* we ervaren. Whitehead gaat uit van het menselijke ervaren, omdat dat ervaren voor ons het gemakkelijkst toegankelijk is. (Hij breidt zijn desbetreffende visie ook uit tot het vóórmenselijke ervaren; het zou te ver voeren daar nu op in te gaan). De visie omtrent de dominantie van het zintuiglijke ervaren houdt in dat het geestelijke wordt gezien als een omvorming van zintuiglijke waarnemingen door hersencellen. Daarmee wordt het 'geestelijke' losgeweekt van het stoffelijke en vervolgens geëlimineerd. Ook de religieuze visie, waarin de 'geest' uiteraard niet wordt ontkend, maar die op de geest een nadrukkelijk stempel drukt van een 'ziel' die geen *wezenlijke* samenhang heeft met het lichaam, heeft in die zin een dualistisch karakter.

Het procesdenken, dat ieder dualisme, iedere scheiding tussen stof en geest afwijst, brengt het geestelijke, het mentale in verband met het zojuist beschreven domein van het ervaren van mogelijkheden en andere abstracties. Wh. noemt dat het *mentale* ervaren. Zintuiglijke en andere lichamelijke ervaringen noemt Wh. *fysieke* ervaringen. Ons lichaam verschaft ons 'vehicles' (zintuigen, hersencellen enzovoort) waarmee we fysiek kunnen ervaren. Wat we onze geest noemen is in feite het 'vehicle' waarmee we mentaal kunnen ervaren en onze lichamelijke

ervaringen kunnen *interpreteren*. Beide 'vehicles' hebben zich in de loop van de evolutie, gezamenlijk en elkaar ondersteunend, tot een steeds hogere graad van perfectie ontwikkeld. Het ervaren heeft daarbij een toenemende *intensiteit* bereikt, resulterend in een groeiende mate van bewustzijn, uitmondend in zelfbewustzijn (Wh. noemt *bewustzijn* het vermogen om onderscheid te maken tussen het feitelijke dat er *is* en het mogelijke dat er *kan zijn*). In deze visie is er geen sprake van dominantie van het zintuiglijke ervaren over het niet-zintuiglijke ervaren, van de stof over de geest. Beide vormen van ervaren zijn nauw met elkaar vergroeid en hebben elkaar nodig. Het is dan ook niet verwonderlijk dat mentale functies bij hersenonderzoek getraceerd kunnen worden. Dat wil echter geenszins zeggen dat het mentale als wetenschappelijk niet terzake doende terzijde mag worden geschoven. Integendeel. De totaliteit van het ervaren is met lichamelijke functies alleen niet te verklaren. Met dit standpunt van het procesdenken verdwijnt het controversiële karakter van het begrip 'geest'.

(c) Ook wat betreft het atheïsme kan het procesdenken een verzoening opleveren tussen wetenschap en religie. Het afwijzen door de religie van het basisidee van een bovennatuurlijke God is daarbij een eerste, belangrijke stap. Zoals ik in mijn commentaar op de atheïstische stellingname van Herman Philipse heb besproken, hoeft dat afwijzen echter niet tot atheïsme te leiden. Immers, de analyse van de werkelijkheid als een proces van wordende gebeurtenissen heeft Whitehead tot het inzicht gebracht dat de werkelijkheid zoals we die ervaren er alleen kan zijn, als er een bovenmenselijke entiteit is, die wèl gebonden is aan de werkelijkheid van tijd en ruimte, maar die niet gebonden is aan *tijdsduur* en aan *plaats* binnen de ruimte. Die entiteit, die wel een bijzondere positie inneemt maar geen uitzonderingspositie, heeft Wh. aangeduid met de naam God. De hypothese van het bestaan van zo'n God (Whitehead spreekt niet van een godsbewijs) was voor Whitehead een noodzaak: We kunnen er in zijn visie niet omheen. Alhoewel de procesfilosofie een godsbeeld inhoudt, heeft Wh. niet de bedoeling gehad een nieuwe religie te brengen of om zich specifiek met een van de bestaande wereldgodsdiensten te conformeren. Wel ziet hij in het verschijnsel 'religie' als algemeen verschijnsel een evidentie die zijn hypothese van het bestaan van een God ondersteunt. In het bijzonder verwijst hij daarbij naar de christelijke religie, voor zover die met name spreekt uit parabels als van de barmhartige Samaritaan.

Het feit dat de procesfilosofie niet primair tot een godsbeeld komt op grond van openbaringen, maar op grond van een analyse van de werkelijkheid, leidt tot twee belangrijke consequenties. De eerste is, dat de procesfilosofie aan God slechts hoedanigheden toeschrijft, die nodig zijn voor het functioneren van die God als het voor de wereld noodzakelijke, bovenmenselijke Beginsel. Deze hoedanigheden zijn met name: altijdigheid, alomtegenwoordigheid, onbeperkte kennis van de feiten, onbegrensd inzicht in wat mogelijk is en in de *waarde* van die mogelijkheden, vermogen tot dwangloze communicatie en *tedere zorgzaamheid*. De tweede is, dat deze hoedanigheden - omdat God geen uitzonderingspositie inneemt (ook God moet zich binnen de werkelijkheid bevinden) - *in principe* ook openstaan voor de mens, zij het met een aanzienlijk gradueel verschil.

Zoals gezegd komt de wetenschap vanuit de bovengenoemde fundamentele standpunten, apart dan wel in combinatie met elkaar, tot een aantal daarvan afgeleide opvattingen die het conflict met de religie verder versterken. Ook het heroverwegen van deze opvattingen kan daarom het samengaan van wetenschap en religie bevorderen.

(1) De ontkenning van de menselijke vrijheid. Als er geen sprake is van een geest kan er ook geen menselijke vrijheid zijn. Alles wordt dan door lichaamsfuncties bepaald. Volgens het procesdenken daarentegen ervaart de mens relevante feiten (de gegevens van het verleden) en openstaande mogelijkheden. Voor zover van belang voor de realisering van zijn visioen van goedheid, waarheid en schoonheid, houdt God daarbij de meest positieve mogelijkheid of mogelijkheden op 'ooghoogte', maar Hij dwingt daarbij niet - zijn inspiraties maken ook geen inbreuk op het normale causale proces, zo zegt Gr., maar ze zijn er een natuurlijk deel van - en Hij laat het aan de mens over om binnen het kader van de omstandigheden in vrijheid zelf te beslissen. Hier ligt dan ook de basis voor onze verantwoordelijkheid. De menselijke vrijheid krijgt zo een *rationele* basis.

(2) Zonder geestelijke vermogens en zonder vrijheid is er ook geen acceptabele grond te vinden voor onze niet te ontkennen ervaring, dat niet alle handelwijzen ethisch eenzelfde *waarde* hebben. Volgens het procesdenken zijn het niet onze zintuigen maar is het onze geest die ons in staat stelt om de waarden van de diverse mogelijkheden te taxeren en onderling te evalueren. Overigens is volgens het procesdenken die geest daartoe in staat, omdat God ons samen met de mogelijkheden ook de waarden van die mogelijkheden voor ogen houdt. Deze opvatting wijst naar de ware bron van normen en waarden.

(3) Het is duidelijk, dat als er geen geest is en we alleen maar materie zijn, dat het dan moeilijk is om aan ons leven zin te geven. We leven een korte tijd en verdwijnen dan zonder iets zinvol achter te laten. Merkwaardig is dat velen die gedachte als onaannemelijk afwijzen en in vage termen spreken over iets wat achterblijft in de vorm van een al of niet goede herinnering; als iets wat kan worden overgedragen en worden ervaren. Het procesdenken geeft aan dit vage gevoel een concrete vorm en inhoud. Immers de voorbijgegangene gebeurtenissen met hun beslissingen gaan niet verloren, maar ze worden - samen met de gevoelens die bij die beslissingen een rol hebben gespeeld - opgeslagen als gegeven voor nieuwe gebeurtenissen. Alleen al daarom heeft ons leven zin. Ons handelen vervult een reële rol bij de gebeurtenissen die na ons komen. Dit besef wordt nog verdiept door de visie dat het God is, die het resultaat van de gebeurtenissen in zich opneemt en al het positieve daarvan integreert in de invulling van zijn visioen. Gr. zegt daarover: "*Our lives make an everlasting contribution to the divine experience.*"

(4) Als we nadenken over een leven na de dood, worden we allereerst geconfronteerd met het inzicht dat de geest onmisbaar is voor onze ervaringswereld. Tegelijkertijd beseffen we echter dat die geest, *in de tijdsduurgebonden wereld waarin wij ons bevinden*, slechts kan functioneren in een levend lichaam. Of die

geest na onze dood nog kan blijven functioneren is derhalve problematisch. Een parel kan, eenmaal volgroeid, zelfstandig blijven voortbestaan zonder de schelp die ze voor haar ontwikkeling nodig had, maar we kunnen er slechts over speculeren of dat ook geldt voor onze geest zonder een levend lichaam. We kunnen daarover dunkt me alleen zinvol speculeren als we uitgaan van de procesfilosofisch noodzakelijke hypothese van het bestaan van een bovenmenselijke God en als we aan die hypothese de bovengenoemde consequentie verbinden, dat Gods hoedanigheden in principe ook voor de mens openstaan. Volgens het procesdenken moet God een actuele entiteit zijn, een actuele entiteit die (in onvoorstelbare mate) wèl gradueel, maar niet principieel verschilt van de 'gewone' tijdsduurgebonden, kortdurende actuele entiteiten. Dat betekent dat ook die altijddurende God feiten en mogelijkheden ervaart. God heeft echter geen lichaam zoals wij. Toch moet Hij, als het Principe dat de werkelijkheid mogelijk maakt, mentale en fysieke ervaringen hebben. Dat wil zeggen dat er ook bij God - ook al heeft Hij geen lichaam zoals wij - sprake moet zijn van een samengaan van stof en geest. Een mogelijke benadering zou kunnen zijn dat het samengaan van stof en geest een noodzaak is zolang we ons bevinden in onze tijdsduurgebonden en plaatsgebonden wereld, maar dat die eis niet geldt als we ons na onze dood met God bevinden in het deel van de tijd/ruimtewerkelijkheid waarvoor die beperkingen van tijdsduur en plaats niet gelden. Een andere benadering voor dit probleem zou kunnen zijn dat het samengaan van stof en geest bij God *een andere vorm* heeft dan bij ons mensen het geval is. We kunnen ons dat niet gemakkelijk voorstellen - sommigen noemen de wereld het lichaam van God - maar er is, voor zover ik dat kan beoordelen, geen wetenschappelijk bezwaar tegen deze veronderstelling. We komen dat (vooralsnog) niet te weten, maar we mogen dunkt mij wel de conclusie trekken dat - als het blijkbaar voor God mogelijk is om feiten en mogelijkheden te ervaren zonder een menselijk lichaam en God wel gradueel maar niet principieel van ons verschilt - het niet onaannemelijk is om te veronderstellen dat ook wij op een of andere manier na onze dood kunnen voortleven in een bestaan waarin onze geest, zij het anders dan nu het geval is, blijft voortbestaan. Wh. spreekt in dit verband over een objectieve onsterfelijkheid, zonder overigens de gedachte van een subjectieve onsterfelijkheid af te wijzen. Persoonlijk lijkt het mij het meest aannemelijk, dat er sprake is van een combinatie van beide vormen van onsterfelijkheid. Die laatste gedachte sluit ook aan bij de veronderstelling van Van der Veken dat we na onze dood op een of andere manier kunnen gaan delen in de consequente hoedanigheid van God, de hoedanigheid waarin God als de altijddurend Wordende reëel betrokken is bij de gebeurtenissen van de wereld.

Samenvattend kan gezegd worden dat Gr. terecht stelt dat Whiteheads filosofie een redelijk uitgangspunt biedt voor het op termijn elimineren van de controverse tussen wetenschap en religie. Whitehead beschouwt dat als de belangrijkste taak van de filosofie.

Alfred North Whitehead (1861-1947)

Hij was een beoefenaar van de wiskunde. Voordat hij verhuisde naar de Verenigde Staten hadden al zijn werken dan ook betrekking op de symbolische logica, wiskundige fysica en de filosofische implicaties van de wis- en natuurkunde. In 1942 werd hij door de Harvard-universiteit uitgenodigd de filosofische faculteit te komen versterken. In de tijd die hij daar doorbracht, publiceerde hij zeven boeken, waarin hij zijn filosofische ideeën verfijnde en uitwerkte. Hij voelde de innerlijke noodzaak de zwaai te maken naar de metafysica in een tijd waarin men hiernaar met grote argwaan keek en zelfs de mogelijkheid ervan in twijfel trok. Van zijn werken noemen wij: "The principle of reality" (1922), "Science and the modern world" (1925), "Religion in the making" (1926), "Process and reality" (1929), "The aims of education" (1929), "Adventures of ideas" (1933), "Modes of thought" (1938)

EEN PELGRIM VAN DE TOEKOMST: PIERRE TEILHARD DE CHARDIN- II

Ko Kleisen

Alles is in beweging

De visie op de werkelijkheid, die Teilhard in zijn boeken heeft neergelegd, is boeiend en oorspronkelijk. De lezer moet om dat te kunnen beamen en om zijn werk met interesse te lezen natuurlijk wel belangstelling hebben voor vragen zoals ik hiervoor (in *GAMMA* jrg. 6 nr. 1 - red.) gesteld heb. Voor Teilhard was evolutie een kwestie van ervaring. Als geoloog en paleontoloog volgde hij zijn leven lang de sporen die zij in de oppervlakte van de aarde achterliet. Wat is

evolutie? Daarover bestaan heel wat misverstanden, en daarom kunnen we maar het best doen alsof we er nog niets van weten en met deze vraag beginnen.

'Evolutie' betekent letterlijk: *ont*-wikkeling, *ont*-vouwing, *ont*-plooïing, waarbij je i.p.v. 'ont-' ook 'uit-' kunt lezen. Iets wat eerst niet zichtbaar was, komt uit de 'vouwen' tevoorschijn. Het *ont*-wikkelt zich. Uit een klein zaadje groeit een grote plant; wat die plant wordt, was verborgen in dat zaadje aanwezig. Uit een heel klein begin groeit een mens die in staat is zelf zijn leven richting te geven. Ontwikkeling is dus een proces. Niet een resultaat, zoals wanneer je van iemand zegt dat hij ontwikkeling 'heeft'.

In een wat ruimer verband zien wij overal om ons heen hoe onze wereld evolueert. Al in de 5e eeuw v. Chr. schreef de Griekse natuurfilosoof Heraclitus van Efeze: *panta rhei kai ouden menei*, alles wat bestaat is in beweging en niets is blijvend. Wij zien hoe in de natuur steeds alles verandert, wij merken hoe wij in de loop der jaren zelf veranderen, hoe de muziek, de schilderkunst, de letterkunde, de techniek, de wetenschap, het vervoer, kortom onze hele cultuur onophoudelijk verandert. Dat gebeurt in een proces van verdwijnen en verschijnen, van dood en geboorte. "In 't verleden / Ligt het heden / In het nu wat worden zal," dichtte Bolderdijk in de 19e eeuw.

In de biologie en in het spoor hiervan in de natuurwetenschappen in het algemeen heeft het begrip evolutie echter een heel specifieke betekenis gekregen. Voor het antwoord op de vraag hoe wij het hier moeten interpreteren, zullen wij verder naar Teilhard luisteren. Daarbij komt dan vanzelf naar voren in hoeverre hij een eigen weg gaat.

Evolutie

De biologie gaat ervan uit, dat de primitieve levensvormen worden gevolgd door de meer ontwikkelde en dat de hoogst ontwikkelde het laatst komen. Zij grondt dit o.m. op de resultaten van de geologie en de paleontologie. De aardlagen hebben zich in chronologische volgorde afgezet, en daaruit is ook voor de daarin voorkomende fossielen van levende wezens een zekere chronologie af te lezen. Zo vinden wij wat de gewervelde dieren betreft - de andere soorten en de planten laat Teilhard gewoonlijk ter zijde - achtereenvolgens fossielen van vissen, amfibieën, reptielen, gevolgd door die van zowel vogels als zoogdieren.

Voor Teilhard, en dat geldt ook voor de andere natuurwetenschappers die een groot deel van hun leven aan veldwerk besteden, was evolutie zoals gezegd een ervaringsfeit. Evolutie is niet zomaar een theorie waar men gemakkelijk een andere theorie tegenover kan stellen. Het is het beeld dat zich opdringt aan allen die zich op fundamenteel niveau met de aarde, de natuur en de levende wezens bezighouden. Het is een concept dat de verschijnselen die de natuuronderzoeker waarneemt, op logische wijze in een samenhangend geheel samenbrengt. Zonder

evolutie aan te nemen is onze stoffelijke wereld een ondoorzichtig samenstel van in feite onverklaarbare, los naast elkaar staande vormen en verschijnselen. De vragen die er voor de wetenschap nog liggen, en dat zijn er uiteraard nog vele, hebben geen betrekking op het of, maar alleen op het hoe van de evolutie.

Teilhard zag de evolutie in de stof. Daaruit valt te verklaren, dat hij in zijn hele werk telkens opnieuw een beroep op ons doet om toch vooral te kijken naar de verschijnselen (de fenomenen) die zich overal voordoen en daaruit de voor de hand liggende conclusies te trekken. Daarom noemt hij zijn visie op het geheel der verschijnselen en zijn verklaring hiervan ook fenomenologie (overigens wat verwarrend, omdat zich onder deze naam een wijsgerige denkrichting heeft gepresenteerd, waar zijn visie op de schepping niets mee te maken heeft).

Het is echter helemaal niet makkelijk om bij dat kijken ook wat te zien. *Evolutio longa, vita brevis*, de evolutie duurt lang, het leven kort; de evolutie neemt de tijd, die wij niet krijgen: ze heeft een geschiedenis achter zich, die tientallen miljoenen keer zo lang is als onze levensduur. Tijdens ons leven zien wij de stof en de levende wezens niet veranderen. Wij zien een dier- of een plantensoort niet in een andere overgaan. Daarom moeten wij de tijd in onze beschouwing betrekken. Doen wij dit niet, dan lijken de dingen zolang ze zijn ook altijd geweest zoals ze zijn. De evolutie en de geschiedenis zijn gestalten waarin de tijd zich openbaart. Zonder het proces van verandering en ontwikkeling zou er van 'tijd' geen sprake zijn.

Gelukkig hebben de natuur en de cultuur vrij veel sporen van het verleden geconserveerd. Steeds worden er weer nieuwe gevonden. Wetenschappen als paleontologie, archeologie en historiografie stellen zich mede tot taak zulke sporen te zoeken en te onderzoeken. Het grootste deel van het niet-vakwetenschappelijke werk van Teilhard richt zich erop ons te laten meekijken naar de sporen van de evolutie in de stof en ons erover te laten meedenken tot welke conclusies die moeten leiden.

Het verschijnsel 'tijd' stelt ons voor de vraag, wat de zin is van de evolutie en van de werkelijkheid waarin zij zich voltrekt. Evolutie veronderstelt toch een begin en een doel? Wat is dan die zin? Deze vraagstelling werd door vele, zo niet de meeste, van Teilhards vakgenoten in die tijd afgewezen. Het evolutieve denken was sterk in het vaarwater geraakt van een materialistische (materie = stof) levens- en wereldbeschouwing, die de hoogste waarde hechtte aan het stoffelijke en zichtbare en die de realiteit van het geestelijke en van alles wat niet zichtbaar, aanraakbaar of meetbaar is, ontkende of in elk geval onderwaardeerde. Men ging ervan uit, dat de evolutie berust op autonome (volstrekt zelfstandig werkende) krachten en meende op die grond, dat de materie zich ontwikkelt in een doelloos en dus zinloos proces. Dit bleek voor christenen onaanvaardbaar. Zo ligt het nog altijd. Hun kritiek betreft met name drie aspecten: de werkelijkheid is niet alleen

maar stoffelijk; het leven is niet bij toeval ontstaan; en de menselijke geest is geen product van de stof. Lijnrecht tegenover de materialistische stond de spiritua-
listische (Lat. *spiritus* = geest) visie, dat de stof een verschijningsvorm is van de
geest. Zij onderwaardeerde de stof dus. Indien zij deze al niet zag als vijand van
de geest, dan toch als verleiding ervoor. De stof vormde voor de mens een
belemmering bij het bereiken van zijn bestemming.

Van begin af aan weigert Teilhard dit dilemma te aanvaarden. Hij vindt de tegen-
stelling onvruchtbaar. Evolutie is geen mechanisme waarvan de werking op zuiver
toeval berust, geen zinloos automatisme, evenmin als de stof niet meer is dan het
gewaad van de geest. Stof en geest zijn niet op elkaar terug te voeren, ze zijn geen
aspect van elkaar. Nu ziet Teilhard wel, dat de vraag naar het doel van de evolutie
vanuit zijn vakgebied niet te beantwoorden is. Althans nog niet. Want hij is ervan
overtuigd, dat dit in de toekomst gaat veranderen. Maar de christelijke geloofs-
openbaring, die zich immers vooral op de toekomst richt, heeft wel een antwoord.
Dit moet hem aan het denken hebben gezet.

Als christen-wetenschapper kan hij er niet mee leven, dat geloof en wetenschap
zich met betrekking tot zijn vakgebied zo afwijzend tegenover elkaar opstellen.
Hij kan zich niet opdelen. De christenen zeggen: wat de wetenschap aan gegevens
naar voren brengt, klopt niet, want het is in strijd met wat wij weten uit Gods
openbaring en de leer der kerk. De wetenschappers zeggen: wat de Bijbel zegt en
de kerk leert, klopt niet, want dat zien wij bij ons onderzoek van de natuur.

Wie heeft er nu gelijk? Zoals zo vaak, was het probleem onoplosbaar door de
manier waarop het gesteld werd. Teilhard begreep, dat het conflict niet moest
worden toegeschreven aan de gegevens die beide gebieden verstrekten, maar aan
de wijze waarop men ze interpreteerde. Deze ontdekking moet hem eenzelfde
shock gegeven hebben als Copernicus kreeg, toen hij inzag, dat de aarde om de
zon draait, of als Galilei, toen hij de aard van de beweging der hemellichamen
begreep. Het inzicht moet voor hem gekomen zijn als een lichtflits, waardoor hem
eensklaps zin en doel van de evolutie duidelijk werden. Het stelde hem geleidelijk
in staat alle problemen, die er tussen geloof en wetenschap met betrekking tot de
schepping lagen, binnen een bepaald kader op eenvoudige wijze tot een oplossing
te brengen.

Onze werkelijkheid is één

Natuurlijk was hij naar deze shock van herkenning wel toegegroeid. Hij was tot
het inzicht gekomen, dat alles in de tijd teruggaat op een soort geconcentreerde
eenvoud, en hij begreep dat het heelal fysisch een eenheid vormt. Deze eenheid
van de waarneembare werkelijkheid bevestigt dat de schepping evolueert, zoals
omgekeerd de evolutie bevestigt dat de werkelijkheid een eenheid vormt. Deze
twee correleren met elkaar.

Veel geleerden nemen tegenwoordig aan, dat het heelal zijn oorsprong vindt in een 'oer-atoom', waarin tijd en ruimte, materie en energie waren samengebaldd als in een soort absoluut nulpunt. Toen dit atoom 'ontplofte', ontstonden de talrijke sterrenniveaus. Zij bewogen (en bewegen) zich steeds sneller uit elkaar en vormden zich tot spiraalvormige melkwegstelsels (waarvan het onze er een is) en tot bolvormige sterren en planeten. Teilhard bindt zich niet aan deze theorie van de 'oer-knal', maar sluit ook niet uit, dat het heelal zo 'begon'. In elk geval deelt hij de gedachte, dat tijd, ruimte, materie en energie op één principe zijn terug te voeren. Zo is alles met alles verbonden: "De stof van het heelal is als één geheel geweest, volgens één en dezelfde methode, die zich echter van punt tot punt nimmer herhaalt." Zoals de kosmos een historisch begin heeft, is onze werkelijkheid een evoluerende werkelijkheid.

Daarbij had Teilhard al in zijn studietijd gezien, hoe Bergson in zijn *L'Evolution créatrice* (De scheppende evolutie) uit 1907 de klassieke tegenstelling tussen stof en geest meende te overwinnen door een *élan vital* aan te nemen, een innerlijke levenskracht, die beide bijeenhoudt en die een verklaring zou vormen voor de creativiteit van de evolutie. Teilhard was hiervan zeer onder de indruk. Het boek betekende voor hem een enorme stimulans om zich te verdiepen in de vraag, welke energieën in de stof werkzaam zijn, en hoe. Dat het heelal een organische eenheid vormt, heeft tot consequentie, dat zich in een evolutionair proces niets kan vertonen, wat niet van de aanvang af in beginsel aanwezig was. De gedachte dat geest en stof een eenheid vormen, leidt tot de logische conclusie, dat ze dan ook van het begin af aan één waren.

Op de fundamentele stelling van de eenheid van stof en geest berust het hele bouwwerk van Teilhards denken. In de mate waarin men dit over het hoofd ziet, boet zijn visie op de werkelijkheid in aan samenhang. Zijn synthetische (gescheiden zaken bij elkaar voegende) manier van denken heeft ook gevolgen voor zijn kijk op heden en toekomst: op de verenigbaarheid van godsdienst en wetenschap; op de taak van de wetenschap met betrekking tot de toekomst; op onze houding tegenover de wereld en haar vreugden; op onze verantwoordelijkheid voor die wereld en voor haar toekomst. Ik kom hier nog op terug.

Geen statisch heelal

Hoewel met het voorgaande nog niets van Teilhards visie is aangeroerd, waar de rooms-katholieke kerk bezwaren tegen opperde, borg het toch het conflict in zich. Het algemene karakter van de gedachten vroeg immers om uitwerking. En dit was niet mogelijk op een manier, die zou kunnen overeenstemmen met de leer der kerk. De uitgangspunten van het denken van Teilhard en dat van de kerk waren tegenstrijdig. Dat Teilhard dit niet onderkend heeft, zal verschillende oorzaken gehad hebben. Hij was er sterk van overtuigd, dat het instandhouden van de scherpe tegenstelling tussen godsdienst en wetenschap, en dan nog wel op verkeerde gronden, een funeste uitwerking zou hebben op de werfkracht van het

evangelie en van de kerk. En daarin had hij geen ongelijk. De kennis waar de wetenschap toe leidt, is tegenwoordig in veel opzichten geen exclusief bezit meer van een handvol vakgeleerden. Via de moderne communicatiemiddelen bereikt ze iedereen. Evenmin als Teilhard dat kon, kunnen anderen zich opsplitsen in een wetenschappelijk en een christelijk denkend deel. Daarvoor zou een vrijwel ondenkbare desintegratie van de persoonlijkheid nodig zijn. Bovendien zou het velen stijven in de onjuiste gedachte, dat het christelijk geloof weinig realiteitswaarde bezit. Teilhard heeft dit overwogen. Vóórtijd van het conflict tussen geloof en wetenschap zou betekenen, dat niet-wetenschappelijke christenen en niet-christelijke wetenschappers zouden doorgaan met de werkelijkheid in tweeën te delen, om vervolgens een van beide kanten zijn betekenis voor de mens te ontzeggen. Deze overweging behoorde tot de redenen waarom hij zijn visie van belang achtte en waarom hij het als zijn opdracht zag haar uit te dragen.

Een andere oorzaak zal gelegen hebben in het enthousiasme dat zijn ontdekking bij hemzelf teweegbracht en waarvan hij, mede op grond van ervaringen, niet geheel ten onrechte meende, dat ze ook bij anderen geestdrift zou wekken. Nog een oorzaak zal zijn vaste wil geweest zijn om binnen het raam van de leer van zijn kerk te blijven, en zijn op deze wens stoelende gedachte, dat hij dit ook inderdaad deed. Een zekere naïviteit was aan zijn oprechtheid in dezen niet vreemd...

Veel van de godsdienstige voorstellingen in de rooms-katholieke kerk - en ook trouwens in de protestantse kerken - gingen (en gaan) terug op denkwijzen uit tijden, toen men de wereld zag als beperkt en onveranderlijk. In dit statische denken (in termen van onveranderlijkheid dus) passen de gedachten, dat God al het bestaande eens voor al, onveranderlijk, geschapen heeft en dat geest en stof twee zelfstandige grootheden zijn. De kerk heeft zich in de loop van haar geschiedenis meermalen met kracht verzet tegen bewegingen die dit dualisme (het scheiden van twee zaken die onafscheidelijk samengaan) zo hoog in het vaandel hadden geschreven, dat zij geest en stof niet alleen als tegengestelden zagen, maar ziel en lichaam zelfs als elkaars vijanden. En toch is zij zelf dit dualisme in haar eigen visies nooit te boven gekomen. In haar moraal en in haar pastoraal optreden heeft zij tot voor kort heel vaak de betekenis van het lichaam en zijn behoeften voor een groot deel weggecijferd tegenover die van de ziel.

Voor Teilhard echter is alle zijn een worden. Vanaf het eerste begin, toen Hij stof en geest in aanzijn riep, schiept God ononderbroken, volgens wetmatigheden die Hij de schepping heeft meegegeven en met gebruikmaking van de energieën die Hij erin gelegd heeft. En daarbij vormen stof en geest een onscheidbare eenheid. Het zijn, zegt Teilhard, "niet twee dingen, maar twee toestanden, twee kanten van eenzelfde kosmische stof". Zo betekent Teilhards visie op de schepping al vanaf het eerste begin een radicale breuk met traditionele kerkelijke voorstellingswijzen.

God en de schepping

Het was de kracht van Gods scheppend vermogen, die de kosmische massa's in beweging bracht en die de ontwikkeling van de stof, het leven en het bewustzijn leidde en nog leidt, zegt Teilhard. "Want God, God alleen, houdt met zijn Geest de gistende massa van het heelal in beweging." Hij heeft zich aan het historische proces van de wording van de kosmos gebonden. "Hijzelf daalt in zijn werk neer om de eenheid ervan te bezegelen."

Deze gedachtegang is voor veel christenen moeilijk te volgen. Zij hebben zich de indruk eigen gemaakt, dat God de wereld schiep zoals een kunstenaar zijn kunstwerk maakt; hij is erin aanwezig, in zoverre je er zijn gedachten en zijn hand in kunt herkennen, maar wanneer het af is is het ook van hem af: iets buiten hem. Weliswaar speelt hier nog wel het inzicht doorheen, dat de hele schepping door Gods Geest gedragen wordt, maar dit wordt dan vaak overheerst door een interpretatie van bepaalde bijbelse gegevens, volgens welke Gods 'alziend oog' niet ophoudt bij de mens goed en kwaad op te merken, uiteraard met het doel hem tot de juiste keuze te brengen.

Bij Teilhard zijn zo'n interpretatie en zo'n levensgevoel ondenkbaar. Ze veronderstellen immers een voltooid schepping. Teilhard ziet God zonder ophouden met zijn Geest werkzaam om het goede, en dat is wat de voltooiing van zijn schepping bevordert en de verwerkelijking van zijn Rijk dient, te stimuleren. Van een oordeel lijkt pas sprake te zijn aan het einde der tijden, en zelfs dan nog niet in strikt straffende zin, maar in de zin van definitieve vernietiging van alle neerwaartse krachten.

Geheel afwezig is ook iedere dualistische notie met betrekking tot goed en kwaad. Niet dat Teilhard geen kwaad zou erkennen, maar hij ziet het als negatieve tendensen, die er in eerste instantie zijn om procesmatig overwonnen te worden. Dat God zijn scheppingswerk niet laat varen, krijgt dus bij Teilhard een heel pregnante betekenis. In zijn visie kan God onmogelijk iets maken buiten zichzelf, omdat er buiten hem niets is; in alles wat Hij schiep, blijft Hij werkzaam aanwezig. Menselijke activiteit is het gevolg van hersenprikkels: de mens denkt, en vervolgens doet hij. Bij God kan men dit onderscheid niet maken: bij Hem bestaat geen 'denken' naast 'doen'. In zijn scheppend handelen is Hij altijd met Woord en Geest zelf aanwezig. Zo is Gods betrokkenheid bij zijn schepping niet alleen veel groter, maar ook veel wezenlijker dan wanneer men Hem primair ziet in een beoordelende positie tegenóver de schepping en tegenóver de mens. Wat de Franse christen-filosoof *Gabriel Marcel* in 1935 schreef in zijn *Être et Devoir*, had Teilhard geschreven kunnen hebben: "Het is mijn diepste en meest onwrikbare overtuiging ( ), dat ( ) het geenszins Gods wil kan zijn dat wij Hem zouden beminnen in tegenstelling tot de schepping, maar integendeel, dat wij Hem zouden verheerlijken door de schepping heen en met de schepping als uitgangspunt. ( )"

Een god die zich verzet tegen het geschapene en als het ware afgunstig is op zijn eigen werk, is in mijn ogen slechts een afgod.”

De kracht waardoor God zijn schepping stuurt, noemt Teilhard *énergie amorisante*, energie van liefde, "de meest universele, de geweldigste en de geheimzinnigste van alle kosmische energieën". Zij heeft twee aspecten. Het is de kracht waardoor God van buiten de tijd op zijn schepping inwerkt. Anderzijds is er in alle stof een beginsel van aanwezig: "Liefde is een algemene eigenschap van alle leven." Het is een energie die al bestond voor de vorming van de stof en die alles voortbrengt wat bestaat, die de evolutie richting geeft en tot voltooiing brengt. God schiep de wereld door Christus, door en in Wie immers alle dingen bestaan. Christus heeft het niet beneden zich geacht zich in het evolutieproces te verwickelen; Hij bevindt zich, zegt Teilhard, "in het hart van de wereld, is erin geworteld tot in de kern van het kleinste atoom". Van Hem straalt de *énergie amorisante* uit, Hij is "de ziel van de evolutie".

Dit is een interessante visie. Het lijkt bijna, alsof het heelal het fysische lichaam is van 'de kosmische Christus'. Hier ligt de reden waarom Teilhard de schepping zo hoog waardeert. "De schepping is een verschijningsvorm, een uitstralingsvorm van Christus," kan hij schrijven. Hij bedoelt dit niet pantheïstisch, alsof Christus en de schepping zouden samenvallen. Nee, daarvan distantieert hij zich zelfs met nadruk. God gaat niet op in zijn schepping. Teilhard ziet Hem als Persoon buiten de tijd, maar in de tijd werkend. Vanaf de schepping is de hele wereld op Christus gericht: "Christus is geen toevoegsel aan de wereld, niet een ornament, een koning, zoals wij ervan maken, een bezitter. Hij is de alfa en omega, het begin en het einde, de basis en de hoeksteen, de volheid en de verwekker van die volheid."

Teilhard heeft zich in zijn 'christokosmische' visie sterk laten aanspreken door die bijbelgedeelten, waarin over Christus' band met het heelal gesproken wordt, zoals Efeziërs 1, waar gezegd wordt, dat ter verwezenlijking van de volheid der tijden alles in de hemelen en op de aarde onder Hem zal worden samengevat. Men moet Teilhard toegeven, dat zulke passages in zijn evolutieve denken een meer centrale plaats krijgen dan in het gangbare denken, waardoor zij aan betekenis winnen.

Waar gaat de evolutie naar toe?

Voor Teilhard "zingt heel de schepping de lof van de Heer". Het is immers Hij, die haar kracht uitmaakt en die haar voortstuwt. Waarheen? Want alle ontwikkeling, alle groei, alle rijping heeft een zin.

Als je Teilhards visie op de evolutie in een schema zou willen weergeven zou je kunnen denken aan de meridianen (lengtecirkels) op een globe, en je daarbij voorstellen, dat deze lijnen allemaal tegelijk getekend worden door ze bijvoorbeeld van zuid naar noord te trekken. Alle hebben ze hetzelfde begin. Ze lopen alle 'recht' op hun doel af. En toch wijken ze gedurende het eerste deel van hun

trek-tocht steeds verder uiteen. Maar halverwege hun reis beginnen ze weer naar elkaar toe te buigen (te convergeren), totdat zij zich in een punt verenigen. Het beeld gaat natuurlijk maar ten dele op: op de globe zijn het immers lijnen die op geen enkel punt van hun baan op een andere manier 'lijn' zijn dan bij hun begin. Maar voor het evolutiebegrip is het nu juist kenmerkend, dat de dingen en de levensvormen gedurende hun tocht wel veranderen.

Wanneer wij het beeld nog even vasthouden, dan hebben de aarde en het leven inmiddels de eerste helft van hun geschiedenis er zo ongeveer op zitten: wij bevinden ons (net) over de evenaar. Het eerste deel van de geschiedenis van het leven wordt gekenmerkt door divergentie (uiteenwijking der lijnen), uitwaaiing, spreiding, uiteenlopen van perspectieven, uit elkaar groeien van rassen en volken, differentiatie in culturen en godsdiensten, antithese, concurrentie, strijd. Het tweede deel van onze levenstocht zal daarentegen steeds meer in het teken komen te staan van convergentie, concentratie, zicht krijgen op de eenheid van de mensheid en het leven, synthese, solidariteit - totdat de schepping, in een punt dat Teilhard Omega noemt, de voltooiing van haar eenheid zal bereiken. Dit beeld is niet alleen van toepassing op de aarde, maar op heel de kosmos: het heelal is in een toestand van convergentie, zegt Teilhard.

Omega is het eindpunt van deze ontwikkeling. Het is tevens het *moment* waarop de tijd vervuld wordt en tot een einde komt. Het is tenslotte bovenal een *Persoon*: Christus, die de in Hem voltooide schepping teruggeeft aan zijn Vader, en God, die haar uit zijn handen aanneemt. Het moment is dat van de wederkomst van Christus. Dan zullen alle menselijke geesten hun vervulling vinden in de vereniging met Gods Geest en zal voor het voltooide bewustzijn van de mensheid de zin van de evolutie en de geschiedenis oplichten: Christus' in stilte gegroeide aanwezigheid zal zich plotseling en in heerlijkheid in de dingen openbaren. Wanneer dan iedere persoonlijkheid wordt doordrongen van Gods Liefde, wordt openbaar wat het doel van de schepping van het heelal was: zijn Liefde langs de weg van de vrijheid gestalte te geven. De mens is geschapen om lief te hebben.

De krachten die in de evolutie werken

Teilhard schrijft ergens met betrekking tot het begin van de schepping: "De oerveelheid kan alleen maar opgevat worden als een onmetelijke waarschijnlijkheid." Daarmee wil hij zeggen, dat de in het oer-atoom samengebalde veelheid een oneindig aantal mogelijkheden biedt tot ontwikkeling. Maar wat de hoofdrichting, de 'as', van de evolutie betreft, verwerklijken zich daaruit die mogelijkheden, die haar verder brengen. Wegen die haar doel niet dienen, blijken in de natuur vroeg of laat dood te lopen.

Hij beschrijft de evolutie dus als een *gericht* proces. Dit betekent niet, dat zij recht op haar doel afgaat, maar nog minder, dat zij zich in het wilde weg voltrekt: ze gaat haar weg steeds *gericht-zoekend* in dezelfde richting, ze tast net zo lang naar

mogelijkheden die haar vooruit kunnen helpen, tot ze deze gevonden heeft. Voor deze gerichte ontwikkeling gebruikt hij de term *orthogenese* (luttelijk: doelgerichte wording). Wanneer hij spreekt van 'toeval', bedoelt hij dan ook altijd 'gericht toeval'. De talloze pogingen die niet tot een bruikbaar resultaat leiden, vloeien voort uit het wezen van de evolutie: zonder ontsparingen en mislukkingen bij het voortschrijden van het proces zou er van een proces helemaal geen sprake zijn; het heelal zou niet evolutief, maar statisch zijn. De krachten die de schepping voortstuwen in de richting van Omega, benoemt Teilhard op drie verschillende manieren. Voor een goed begrip is het nodig ze te vergelijken.

Op het fysische vlak onderscheidt hij een *radiale* of *middelpuntzoekende energie*. Het is een energievorm, die zich nog aan experimenten en meting onttrekt¹. Op het elementaire niveau van de oermaterie is zij de meest primitieve vorm van bewustzijn, de oerstof ervan. Hij noemt deze 'binnenkant' (*le dedans*) van de kosmische stof dan ook vaak *conscience* (bewustzijn) of *psychisme*. Het is de psychische kracht, die elk punt van het corpuskel (uiterst klein organisme) verbindt met zijn middelpunt, waardoor het een organische eenheid vormt. In haar heersen de krachten van de synthese, de geestelijke, scheppende krachten. Het is de innerlijke drijfkracht van de evolutie in de stof, die nieuwe vormen zoekt te verwezenlijken en die de elementen trekt in de richting van een steeds hogere staat van bewustzijn. Zo veroorzaakt zij de opstijgende evolutieve reeks van atomen, moleculen, cellen en levende wezens.

Deze radiale energie vormt een hecht samenwerkingsverband met wat Teilhard *tangentiële* of *middelpuntvliepende* energie noemt: de meetbare energie, die de natuurkundige in zijn laboratorium onderzoekt. Het is de energie die de elementen van eenzelfde orde, d.w.z. van dezelfde structuur, tot verbondenheid samsmeedt. (Onder complexiteit verstaat hij behalve het aantal en de verscheidenheid van de elementen, die het desbetreffende geheel vormen, vooral ook hun rangschikking. Complexiteit is georganiseerde heterogeniteit.). Zij vormt de 'buitenkant' (*le dehors*) van de stof. Beide energieën zijn uitingsvormen van dezelfde universele energie, die in al het bestaande, en reeds in het kleinste elementaire deeltje, werkzaam is. Het is deze twee-ene energie, die het ontstaan van alle dingen bewerkstelligt. De werking van de twee energieën heeft Teilhard geformuleerd in wat hij noemt *la loi de complexité-conscience*, de wet van de parallelle toeneming van fysische complexiteit en bewustzijn, inmiddels ook bekend als *de wet van Teilhard de Chardin*. De wording van het heelal, die, volgens wetten die wij nog niet alle voldoende kennen, nog altijd voortduurt, gaat gepaard met een dubbele beweging: een van uitdijing, decentratie, divergentie, toeneming in veelheid en veruiterlijking, en een van concentratie, convergentie, vereniging en verinnerlijking.

---

¹ Zie echter: *GAMMA* jrg. 1 nr. 4: Roger Lewin *Complexiteit, het grensgebied van de chaos*. (red.)

In dit verband gebruikt hij vaak de moeilijk te verstane term *enroulement*, oprolling: het heelal rolt zich op om zichzelf. Je kunt hierbij misschien het best denken aan iets dat, terwijl het wordt gefabriceerd, tegelijk wordt opgerold: hoewel de rol steeds meer uitdijt neemt haar buitenste laag weinig, maar haar innerlijk steeds meer toe.

Hier moet echter iets essentieels aan worden toegevoegd. In de oorsprong der tijden, zegt Teilhard, toen de evolutie een aanvang nam, werd de zeer primitieve stof gevormd door een maximum aan tangentiële en een minimum aan radiale energie. Tijdens het evolutieproces vermindert de eerste en neemt de tweede toe. Deze verinnerlijking van het heelal is een zich versnellend proces, dat zich zo lang mogelijk voortzet.

De bewegingen van de beide energieën en de tendens die hierin zichtbaar wordt - en dat is de tweede manier waarop Teilhard de ontwikkeling van het heelal benoemt - kunnen op niet-fysisch niveau worden verwoord met behulp van het begrippenpaar stof en geest. Het gaat in de evolutie om de ontwikkelingen van de geest. Door de onophoudelijke aanwas van de psychische energie zal ten slotte de geest triomferen over de materie. Het psychische valt dus bij Teilhard geheel samen met het begrip 'geest'. Zo kan hij zowel zeggen, dat de wereld psychisch van aard is (*une affaire psychique immense*, een enorme psychische aangelegenheid), alsook: "De kosmos wordt niet door de materie, maar door de geest instandgehouden."

In hun geestelijke aspect keren de dingen hun gezicht naar Gods Geest, zodat Hij op zijn schepping kan inwerken om haar het doel te doen bereiken, dat Hij haar gesteld heeft. (Dit laatste herinnert aan het 'bebroeden' van de ongeordende stof door Gods Geest in Genesis 1 vers 2). "Het hele universum en ieder element wordt naar mijn mening bepaald door een bijzondere bewegende en bezielende kracht (). Deze beweging en bewegende kracht gaan naar de Geest." Hierin ligt voor Teilhard de zin van de schepping en de geschiedenis. Het evangelie is niet zomaar een boodschap voor de individuele mens, maar via deze voor de hele schepping, God heeft *de wereld* lief!

Het derde kader waarin Teilhard de werking van de evolutie beschrijft, is dat van de *énergie amorisante*. Hiervan zegt hij, dat gedurende de eerste helft van de weg der evolutie haar stuwende werking het sterkst is, terwijl tijdens het tweede deel de aantrekkingskracht die van Omega uitgaat steeds toeneemt.

Teilhard grenst deze drie energievormen niet tegen elkaar af: afgezien van de overeenkomst tussen de radiale energie en de geest, is het niet duidelijk in hoeverre er sprake kan zijn van een samenvallen. Zo heeft men de neiging ook de *énergie amorisante* te interpreteren als radiale energie. Dit is echter niet juist, omdat ze, anders dan de laatste, een 'soevereine' kracht is, d.w.z., dat ze op geen

enkele wijze van de stof afhankelijk is. Immers, ze werkt wel in, maar ook van buiten de tijd. Vanuit Omega komend vindt ze aansluiting bij haar eigen, aanvankelijk rudimentaire, maar geleidelijk groeiende werkzaamheid in de stof. Het wezen van de werkelijkheid is niet te benoemen. Daarom zal men Teilhards beschrijvingen van de krachten die in haar werken, moeten zien als pogingen om ze vanuit verschillende optieken te benaderen.

De evolutie die achter ons ligt

Het merendeel van zijn algemene geschriften gaat over de weg die de evolutie door de geschiedenis heen genomen heeft: van sterrenstof tot de mens. Zo gaat ook *Het Verschijnsel Mens* maar voor één kwart over haar toekomst, terwijl Teilhard toch deze alleen maar van belang vindt. Dit komt, doordat hij de zin en het doel van de evolutie ontdekte door het volgen van haar sporen in de aarde. "Het verleden heeft mij de structuur van de toekomst onthuld," schrijft hij. Deze brengt hij dan ook in beeld door *extrapolatie*: door op grond van alle gegevens die het verleden aanreikt en alle tendensen die zich hierin voordeden, de waargenomen ontwikkelingslijnen door te trekken naar de toekomst. Om ons dezelfde weg te doen gaan als hijzelf aflegde, beschrijft hij de gang van de evolutie door de geschiedenis zeer uitvoerig en met grote aandacht voor elk detail. Alleen door heel precies te kijken hòe de evolutie te werk ging, kan men haar zin en doel ontdekken. Het verleden brengt hij steeds zodanig in kaart, dat het de waarschijnlijkheid aantoont van zijn toekomstbeeld. Wie over Teilhards visie schrijft, zou daarom dezelfde weg moeten volgen. Maar dat kan niet, omdat men zich altijd gedwongen ziet uit het vele materiaal dat hij ons voorlegt een keuze te maken. Door de methode zou het er dan naar uitzien, dat men de waarschijnlijkheid van zijn toekomstbeeld zou willen onderstrepen, terwijl men, in een aangelegenheid waar ieder detail zijn eigen functie heeft, door de onvolledigheid die een keuze nu eenmaal eigen is, juist het omgekeerde zou bereiken: twijfel aan die waarschijnlijkheid. Daarom kiest iedere auteur de weg van het aanwijzen van de hoofdmotieven in Teilhards denken. Het is een reden temeer, waarom de lezer zich voor een eigen oordeel tot de besprokene zelf moet wenden. Ook dit artikel kan en wil niet meer zijn dan een inleiding tot deze lectuur. Het in *GAMMA* jrg. 6 nr. 4 volgende beeld van het deel der evolutie dat inmiddels achter ons ligt, kan dus alleen informatief van betekenis zijn. (Wordt vervolgd)

Christen en Schepping: de benadering door Teilhard de Chardin

Robert Faricy s.j.

Robert Faricy geeft les aan de Pauselijke Gregoriaanse Universiteit in Rome. Hij heeft een aantal boeken geschreven, met name over Teilhard de Chardin en eveneens met betrekking tot de verschijningen van Maria in Mejugorje in Joegoslavië. De volgende lezing uit 1992 is er een uit een reeks, die hij gaf op conferenties van het Teilhard Centrum in Londen, waarvan hij toen de vice-voorzitter was.

Inleiding

Pierre Teilhard de Chardin, een van de belangrijkste christelijke denkers van deze eeuw, heeft een grote invloed gehad op het christendom in het algemeen en op de katholieke verkondiging in het bijzonder. Hij stierf in 1955 op paaszondag na een lang leven als priester van de orde der jezuïeten en als internationaal erkend geoloog en paleontoloog. Van de kerkelijke autoriteiten had hij geen begrip mogen ontvangen voor zijn denkbeelden. Wel gaven deze structuur aan de *Pauselijke Verklaring over de Kerk in de Moderne Wereld (Gaudium et spes)* op het Tweede Vaticaanse Concilie en hadden zij een aanmerkelijke invloed op de katholieke theologie en spiritualiteit. Vooral hebben de denkbeelden van Teilhard grote betekenis gehad voor de wijze waarop christenen de wereld gingen zien en hun verhouding tot de wereld, hun plaats en hun rol in de wereld. De denkbeelden van Teilhard leggen een sterk theologische basis voor het christelijk respect, de eerbied en de verantwoordelijkheid voor de wereld.

Het begrip dat wij van onze wereld hebben, van onze verhouding tot de wereld en onze rol erin, is van groot belang, vooral in deze tijden van ecologische crisis, van ideologische verwarring en van angstgevoelens. De duidelijk heersende ecologische crisis in de wereld roept om een helder begrip van onze verhouding tot de wereld zodat we verantwoordelijkheid kunnen nemen en de problemen kunnen aanpakken en oplossen. De val van het communisme als ideologie en het feit dat er in het westen weer veel belangstelling en waardering ontstaat voor boeddhisme en hindoeïsme hebben in sommige kringen verwarring gezaaid over de plaats, de rol en de belangrijkheid van mensen in de wereld, alsmede van hun plichten. En het feit, dat de mensheid zichzelf naar een toekomst ziet gaan waarvoor zij de verantwoordelijkheid draagt en die voor haar verborgen is, dat feit vooral heeft een modern angstgevoel opgeroepen: de vrees, dat er geen uitweg is. Deze problemen op de schaal van de mensheid, van grote collectieven, komen ook tot uiting op het niveau van de individuele christen.

Op het persoonlijk vlak kan de individuele christen van vandaag zich bevinden in een dilemma, als gevangene van twee verplichtingen, die tegenover God en die tegenover de wereld rondom hem. Aan de ene kant kan ik inzien dat ik een plicht heb ten opzichte van mijn werk, mijn gezin en de mensen om mij heen en kan ik de neiging voelen om mij helemaal hieraan te wijden. Maar ook kan ik mij jegens

God verplicht achten en de behoefte voelen mij geheel en al aan hem te geven. Het lijkt erop, dat hier sprake is van twee verschillende richtingen, waarheen ik word getrokken: de weg vooruit en de weg naar omhoog.

Teilhard onderkent dit probleem en tracht er in ieder geval een redelijke oplossing voor te vinden. Hoe kunnen wij met ons allen als mensheid de wereld en onze relatie daartoe zodanig begrijpen, dat we zowel de noodzakelijke verantwoordelijkheid op ons kunnen nemen en de angst voor de toekomst overwinnen? En hoe kan de individuele christen omgaan met de kwestie, dat hij in twee verschillende richtingen wordt getrokken? Eigenlijk hebben we hier te maken met het probleem van de relatie van de persoon ten opzichte van de schepping. Alle grote religies hebben dit probleem onder ogen gezien en komen met een of ander antwoord. Teilhard tracht een christelijk antwoord op deze vraag te formuleren: Welke verhouding heeft de mensheid met Gods schepping? In wat voor relatie staat de individuele persoon tot de wereld om hem heen?

Jezus Christus en de schepping

Bij het formuleren van zijn leer binnen een teilhardiaans perspectief stelt de *Pauselijke Verklaring over de Kerk in de Moderne Wereld, Gaudium et spes*², dat "de sleutel, het centrum en het doel van de menselijke geschiedenis als geheel kan worden gevonden in zijn Heer en Meester" (§ 10). De verrezen Jezus is "het doel van de geschiedenis van de mens, het brandpunt van de wensen van geschiedenis en beschaving, het centrum van het mensdom, ..." (§ 45). In deze geschiedenis ligt de toekomst en het heden evenzeer besloten als het verleden, en ze omvat de natuur en al het geschapene evenzeer als de mensheid.

Dit is het standpunt van Teilhard, volgens welk de gehele schepping gecentreerd is in de verrezen Jezus Christus. Hij is de toekomst en het brandpunt ervan. Voor Teilhard is de schepping geen statische realiteit, maar een dynamische, die nog niet is voltooid, maar een geschiedenis heeft die loopt vanuit een verleden naar een toekomst. Hij wil de goddelijke scheppingsdaad niet zien als iets dat heeft plaatsgevonden in de duistere beginperioden van de wereld, maar als iets dat nu gebeurt. Schepping in de zin van een goddelijke scheppingsdaad is *een proces*. God scheidt nu; wij zien de stoffelijke uitwerking van zijn scheppingsdaad als geschiedenis, de geschiedenis van de mens, de geschiedenis van de hele wereld en de persoonlijke geschiedenis van ieder van ons.

De manier waarop Teilhard de Chardin de schepper aan het werk ziet, staat lijnrecht tegenover de theorie van de 'Grote Horlogemaker', die van een scheppende God uitgaat, die de wereld in den beginne schiep, haar vervolgens 'opwond' en nu toekijkt hoe ze afloopt. Teilhard laat ons een schepper zien, die

---

² Van de website > <http://abbey.apana.org.au/councils/vatican2/V2modwor.Htm>< kan men deze pauselijke 'Verklaring' downloaden. Ze telt ± 185 pagina's.

zelf in een wereld is gekomen, die volledig van hem afhankelijk is; hij heeft zich diepgaand met zijn eigen schepping ingelaten. Bij zijn menswording en tijdens zijn leven en zijn dood aan het kruis, heeft onze God zichzelf als het ware geënt op de wereld om haar te verlossen. Hij daalde bij zijn conceptie, geboorte en dood af in het hart van de wereld en wel zó, dat hij het hart van de wereld werd. En hij stond op uit de dood om zijn plaats in te nemen in de verre toekomst als het einddoel van deze wereld. Door alle aardse ruimte en tijd te overstijgen is de verrezen Jezus Christus de hoeksteen geworden niet alleen van de kerk maar van alle werkelijkheid. Alle schepping vindt haar anker en grond in hem. Hij is de bindende kracht.

We kunnen vervolgens trachten het mysterie van de schepping te vatten in de woorden van het Nieuwe Testament en in dynamisch-evolutionaire zin. Teilhard wilde het mysterie van de schepping opnieuw overdenken als de 'schepping in Christus', waarvan het evangelie van Johannes en de brieven van Paulus gewag doen. Hoe kunnen we de schepping beter begrijpen dan "ontstaan door Hem" (Joh. 1:3), dan "geschapen door Hem en voor Hem" (Kol. 1:16) zodanig dat "alle dingen in Hem hun samenhang vinden" (Kol. 1:17)? Hoe kunnen we het dogma van de schepping opnieuw denken zodanig dat we zien dat de verrezen Jezus "verheven is boven alles" en "het al in alles vervult" (Ef. 1:22-23). En hoe kunnen we dit doen binnen het kader van een eigentijdse wereldbeschouwing, die verleden en toekomst integreert.

Teilhard ziet de schepping niet als een daad of een reeks van daden aan het begin van de wereldgeschiedenis, maar als een proces, dat thans plaatsvindt, een proces dat zichzelf manifesteert *in* wereldgeschiedenis, *als* wereldgeschiedenis. God schept door te verenigen. In zijn werking via de verrezen Jezus, die staat in het brandpunt van een wereld waarvan de lijnen van de toekomst convergeren naar het uiteindelijke doel, trekt God geleidelijkaan alle dingen toe naar een zekere eenheid in Christus, in wie ze alle opnieuw geheiligd worden. De scheppende daad in en door en van Christus trekt alle dingen toe naar een staat van eenheid. Het resultaat is de schepping in haar totaliteit, het proces van alle dingen op weg naar hun doel.

Onlosmakelijk verbonden met schepping als proces zijn natuurlijk het lijden en de dood: het kruis maakt er deel van uit. Geen veelheid kan de weg naar eenheid volgen zonder breuk, conflict, dood, lijden en - op moreel vlak - zonde. Het kwaad is statistisch onvermijdelijk in elke veelheid die haar steven richt op een hogere vorm van eenheid. Het proces van schepping vindt plaats in de structuur van het kruis.

De liefde van God, die werkt door de liefde voor alle dingen in het hart van de verrezen Christus en die alle dingen aantrekt om ze in Christus te verenigen, deze liefde houdt de wereld gaande en leidt haar naar de toekomst. Dit is schepping in Christus en het beschrijft de verhouding tussen Jezus Christus en de schepping.

Op de verrezen Jezus als het brandpunt van de schepping is onze toekomst gericht en terzelfder tijd is hij alom aanwezig door zijn liefdevolle scheppingsdaad. De verrezen Christus is universeel tegenwoordig, is er voor ieder schepsel en voor de schepping als geheel, door de scheppende liefde die al wat geschapen is ondersteunt, verenigt en tot zichzelf brengt.

Is dit een vorm van pantheïsme? Nee. Een pantheïstische religie beschouwt alle dingen als eenheid; alles is God. Het pantheïsme gaat uit van de wetenschap, dat God overal tegenwoordig is, zelfs in hogere mate aanwezig voor de dingen dan deze het zijn voor zich zelf. De misvatting van het pantheïsme is dat het gelooft, dat daarom al het geschapene God is. Het pantheïsme heeft een verkeerde voorstelling van de schepping. Immers, 'scheppen' betekent iets in het leven roepen, ervoor zorgen dat iets ontstaat, dat autonoom is, ook al is het afhankelijk. God is schepper. Daaruit volgt, dat elk schepsel niet God is, maar zichzelf. Het maakt de schepping niet goddelijk, maar afhankelijk van God als schepper en op zichzelf staand.

In Teilhards theologie is de verrezen Jezus Christus meer aanwezig voor de schepping door zijn scheppende liefde dan de schepping aanwezig is voor zichzelf. En dat is het wat de schepping maakt tot schepping, niet God, niet Jezus Christus, maar haarzelf. Dat God er in zijn liefde en creativiteit voor mij is voltooit mij ; hij scheidt mij; zijn liefde scheidt mij, houdt mij in stand, leidt mij naar de toekomst. Dit geldt voor ieder van ons en voor elk schepsel en voor al het geschapene.

Respect en verantwoordelijkheid voor de schepping

De schepping is goed en door haar wordt de Schepper op allerlei wijzen geopenbaard. En ze is geworteld in Jezus Christus, die haar ook tezamenhoudt. Dit roept om een christelijk respect voor de schepping, de natuur en alle schepselen. De christen wordt opgeroepen de natuur lief te hebben en alle schepselen zoals deze hun oorsprong vinden in Jezus Christus. Bovendien is het zo, dat wij door onze eigen inspanningen om de wereld rondom ons op te bouwen meewerken aan het scheppingsproces; we worden medescheppers van God. De vrijheid van de mens om gebruik te maken van wat is geschapen vraagt om verantwoordelijkheid ten aanzien hiervan.

In de geschiedenis van het christendom zien we twee belangrijke tradities in de opvatting over de verhouding tussen de mensheid en de rest van de schepping, tussen de mensen en de wereld rondom hen, tussen 'de mens' en 'de natuur'. De ene traditie, welke in het huidige westen domineert - vooral in de Engels en Duits sprekende culturen - is die van de protestantse reformatie. Zeker een belangrijke bron van hedendaagse attitudes tegenover de schepping en vooral tegenover de natuur is de leer van Maarten Luther over de 'twee koninkrijken'. Zowel in de Lutherse opvatting als in veel protestantse theologie wordt tot op de dag van

vandaag tussen het koninkrijk van Christus en het wereldse koninkrijk een spanningsveld gezien, een soort wederzijdse oppositie of antithese. Zo ziet de christen zichzelf in tegenstelling tot de natuur, niet alleen erboven staand maar in zekere zin ertegenover en haar bestrijdend. De gevallen natuur wordt door God bestraft en daartegen moet dientengevolge worden opgetreden. Een groot deel van de protestantse traditie heeft het mandaat van God om over het omringende te heersen in het licht gezien van deze theologie van de twee koninkrijken, en het ziet dat nog steeds zo. Het resultaat is een neiging geweest om tegen de natuur in te gaan, de natuur uit te buiten. Enkele hedendaagse denkers hebben de moderne ecologische crisis vanuit dit gezichtspunt verklaard. Niet dat de protestantse traditie over het algemeen en de Lutherse in het bijzonder de exploitatie van de natuur, het misbruik van de aarde hebben aangemoedigd. Integendeel, het protestantisme heeft het rentmeesterschap over Gods schepping, een verantwoorde houding ertegenover bevorderd. Het ambt van rentmeester stond echter in de context van een opvatting, waarin mens en natuur als elkaars tegengestelden werden beschouwd. Er is dus sprake van een spanning tussen deze beide en dit opent de weg tot uitbuiting van de natuur.

De katholieke traditie met inbegrip van de anglicaanse, de koptische en de orthodoxe gemeenschappen hebben de mens en de natuur altijd gezien niet als tegenover elkaar staand, maar als verenigbaar. Niet 'de mens tegen de natuur', maar de 'mens in samenwerking met de natuur'. De katholieke theologische inspanningen om de scheppingsleer nader uit te werken liepen voor het merendeel langs deze lijnen van denken. De Griekse patriarchen van de kerk gingen ervanuit dat de schepping goed was, van God afkomstig en naar hem toe leidend. Voor Thomas van Aquino was de schepping goed en voor haar voortbestaan direct afhankelijk van God, zoals de vlam er is bij de gratie van het vuur; alles wat bestaat vlamt op naar de Schepper God, het Bestaan Zelf, naar Hem, die aan alle dingen hun bestaan geeft. In onze tijd ziet de theologie van natuur en genade in de publicaties van Karl Rahner en Henri de Lubac de natuur als goed en openstaand naar de genade; al het geschapene, dat door ons en onze ontvankelijkheid voor de reddende genade van God op God gericht wordt, opent voor ons de oneindige horizon van God.

Het denken van Teilhard maakt deel uit van de katholieke traditie. Het reformatorisch protestantisme kon, omdat het de positie innam van rentmeester over de natuur, nooit zien dat de natuur in de persoon van Jezus Christus haar grond had. Evenmin kon het 'de mens' en 'de natuur' achter elkaar zien, als een koppel dat samenwerkt.

De schepping en de Oosterse godsdiensten

Teilhard heeft het grootste deel van zijn leven als volwassene in China geleefd en hij heeft gereisd in Indonesië, Japan, India en andere Aziatische landen. Hij had enige kennis van en een grote waardering voor de grote religies van het Oosten, in

het bijzonder voor het hindoeïsme en het boeddhisme. Voor Teilhard scheen de Oosterse stroming in een richting te verlopen, precies tegenovergesteld aan die van het Westen. In zijn werk beschrijft hij de religieuze 'weg van het Oosten' als een poging om tot eenheid te komen door onderdrukking van de veelheid, door onderdrukking van de persoonlijke identiteit en door het opgaan van de individuele persoon in de totaliteit van het zijn als een druppel water in de oceaan. Voor Teilhard is het gaan vanuit de veelheid van levende wezens in de richting van een of andere onderliggende basiseenheid een gang in de verkeerde richting. Eenheid wordt opgebouwd vanuit de veelheid door ermee te werken, haar te ondergaan en via haar te werken, en dit is de 'weg van het Westen'. Teilhard moedigt ons aan één te worden met het totale zijn, niet door de veelheid te onderdrukken en door af te dalen en op te gaan in een identiteit ontkenkend Al, maar door de veelheid te organiseren en te bundelen in de richting, waarin zij al tendeert, namelijk naar grotere ordening, convergentie en éénwording. De 'mystiek van het Westen' omhelst een voortdurend streven naar een hoger niveau, naar zaken achter je laten, zaken doorlèven.

Welke bijdrage aan de wereldbeschaving en de algemene spiritualiteit leveren de grote religies van het Oosten en hun spirituele uitingen dan wel? Veel, wat het christendom kan verbreden en verrijken: in sommige gevallen een hoge sociale moraal, in andere gevallen een grotere waardering voor schoonheid en in de meeste gevallen een diepere zin voor een fundamenteel transcendente werkelijkheid die in de wereld ligt ingebed en waarvan we weet hebben door onze zintuigen. Maar geen wereldbeschouwing en ook geen algemene visie op de schepping. Naar de mening van Teilhard wordt de mens door de opvattingen over de wereld van de Oosterse religies doordrongen van een uitzonderlijk gevoel van passiviteit en ontmoedigd om actief liefde en verantwoordelijkheid te tonen voor de schepping.

Het is een feit, dat Teilhard, en wat dat betreft het christendom in het algemeen, grote moeite zou hebben met de tendens van heel wat Oosterse religies om dezelfde waarde toe te kennen aan alle vormen van bestaan of ten minste alle vormen van leven. In het licht van de huidige ecologische crisis zijn er zelfs enige christelijke denkers, die het Westen in het algemeen en het christendom in het bijzonder beschuldigen van een arrogant antropomorfisme, hetwelk aan de mens een speciale betekenis en in zekere zin een uitzonderingspositie in de schepping toekent door te stellen dat wij in de schepping onze gelijke niet kennen en dat de schepping er *voor* ons is. Dit handjevol christelijke denkers stelt de Oosterse religies, met name het boeddhisme en het taoïsme, ten voorbeeld aan de christenen, voorzover deze religies 'de mens' niet tot centrum van het heelal maken, maar veeleer de gehele schepping. Alles en iedereen is van gelijke waarde. 'De mens' is niet het middelpunt; niets en alles is het middelpunt, en alles wat bestaat verdient hetzelfde respect omdat het van dezelfde rangorde is.

Zo'n houding ligt natuurlijk ver van het christendom. De joods-christelijke traditie heeft, vanaf de eerste pagina van het boek Genesis tot in onze huidige tijd, altijd een antropomorfe kijk op de wereld gehad, een wereldbeschouwing, die aan de mensheid de eerste plaats en de hoogste rangorde in de schepping toekent. Het christendom zet de mens op de eerste rang en de redding van de rest van de schepping hangt af van de redding van de mens (Rom. 8) Als het christendom een antropomorfe kijk op de schepping heeft, dan komt dat omdat de Schepper zelf mens geworden is om ons te verlossen (Fil. 2:6-8).

Op het niveau van een wetenschappelijke fenomenologie ziet Teilhard de Chardin de mensheid als de meest vooruitgeschoten pijl van de biologische evolutie, als uitstekende boven de rest van de schepping omdat de mens kan reflecteren, plannen, vooruitdenken en de schepping voor eigen doelen kan aanwenden. Op het vlak van het geloof ziet Teilhard de mensheid als het doel van God bij uitstek in zijn totale scheppingsplan en als het bijzondere oogmerk van Gods liefde, temeer daar God zelf de status van mens heeft aangenomen en één der onzen is geworden.

Hoop voor ons en hoop voor de schepping

De leer van Teilhard over de christen en de schepping is een verkondiging van christelijke hoop, hoop voor de christenen en hoop van de gehele schepping. Teilhard de Chardin legt de wortels bloot van die bijzondere 20ste-eeuwse angst die samenhangt met het groeiende bewustzijn in de mensheid, dat zij met de wereld om haar heen op een toekomst afstevent waarvoor zij de verantwoordelijkheid draagt, een toekomst die voor het oog verborgen blijft.

Kunnen wij oplossingen vinden voor de huidige en de te voorziene problemen? En - belangrijker nog - is er een uitweg? Niet alleen een uitweg uit de huidige moeilijkheden, maar zo iets als een finaal gegeven, een uiteindelijk succesrijke koers voor de hele menselijke onderneming zelf? Waarop zijn wij uiteindelijk gericht? Wat is de uiteindelijke toekomst voor ons en voor de wereld waarin wij ons bevinden?

De mensheid als geheel weet niet echt of zij wel of geen uitweg zal vinden, er definitief in zal slagen om uit de problemen te komen. Gelijk mijnwerkers, die zijn opgesloten in een mijnschacht, waarvan de ingang bij een explosie is versperd door brokstukken, weet de menselijke samenleving vandaag de dag niet of ze eruit komt, of er wél of geen licht is aan het eind van de tunnel. Het gevolg van die onwetendheid is angst, de angst van dit tijdperk, de vrees van de reddeloosheid. De brandende vraag van onze tijd is de vraag van de hoop.

Wij stellen onze hoop op personen, niet op dingen. Ik kan wel hopen op een lift naar huis na een vergadering, maar ik stel mijn hoop niet op een ritje, maar op iemand, op een persoon die mij een lift geeft. Welke persoon kan mij en ons allen,

de wereld, verzekeren van een uiteindelijke succesvolle uitslag van de huidige onderneming, van een uitweg, van een positieve slotfase in onze toekomst? Alleen iemand die op dat punt geweest is en ervan terugkwam, iemand die nu aanwezig is maar toch nog daar, op dat uiteindelijke punt van de toekomst, precies waar de lijnen van de wereldgeschiedenis convergeren en de wereld zelf in rampen zal eindigen. Christus zal haar tegemoetkomen op haar eindpunt in de geschiedenis om haar te transformeren en over te dragen aan de Vader, en God zal zijn alles in allen. Wij stellen onze hoop op de verrezen Christus.

De verrezen Jezus is niet alleen de hoop voor de mensheid, maar Hij is de hoop van de schepping. Op een of andere wijze die we ons niet kunnen voorstellen, is de schepping zelf het voorwerp van verlossing en wacht zij op haar eigen bevrijding. (Rom. 8). Haar redding hangt samen met die van ons en we zullen de schepping terugvinden, hernieuwd en gerenoveerd, herbouwd, in de wereld die komt. Teilhard volgend stelt de *Pauselijke Verklaring over de Kerk in de Moderne Wereld* van het Tweede Vaticaans Concilie het zo: "Nadat we op aarde de goede dingen van de natuur en de vruchten van ons werk hebben gecultiveerd, zullen we ze alle terugvinden....gezuiverd, gepolijst en herschapen, wanneer Christus aan zijn Vader een eeuwig en universeel koninkrijk aanbiedt". (§ 39) Het antwoord op de vraag naar de hoop voor de mensheid en voor de hele schepping is de verrezen Jezus Christus.

De schepping en de r.k. mis

De tegenwoordigheid van de verrezen Jezus Christus, die de wereld tot zichzelf voert, strekt zich door zijn scheppende liefde voor allen en voor elk element van schepping uit over de gehele schepping. Die tegenwoordigheid straalt niet alleen uit van de positie van Jezus bij de Wederkomst van Christus (door theologen 'parousie' genoemd), maar ook van zijn aanwezigheid in het sacrament van de eucharistie. Het is dan niet alleen vanaf de plaats die Jezus inneemt op het hoogtepunt van de kegel waarheen de evolutie van de wereld convergeert, dat zijn liefhebbende en scheppende tegenwoordigheid als een stralenkrans over ons neerdaalt; het is ook zo vanuit zijn aanwezigheid in de eucharistie. Het 'alreeds' van de eucharistie en het 'nog niet' van de Wederkomst markeren de twee centra van de universele tegenwoordigheid van Christus.

De transsubstantiatie die bij de consecratie in de mis van de katholieken plaatsvindt en waarbij het lichaam en bloed van Jezus de plaats innemen van de substanties van brood en wijn, hebben ook verder betekenis voor Teilhard de Chardin. Als Jezus bij monde van de priester de woorden uitspreekt: "Dit is mijn lichaam", dan reiken deze woorden ver uit boven het brood van de consecratie. In uitgebreide zin slaan deze woorden op het gehele lichaam van Christus, de Kerk, en reiken verder dan de Kerk naar de hele schepping die in de loop van eeuwen langzaam maar zeker door de menswording, het lijden en de verrijzenis van Jezus Christus is getransformeerd. Van eeuw tot eeuw vormen alle missen één enkele

mis. En de ware Hostie, de totale Hostie, is het geheel van de schepping die voortdurend getransformeerd en meer bezield wordt door Christus. Waaraan in het universum wordt gewerkt is de totale Christus, de vereniging van alle dingen in Christus.

Zeker, de woorden "Dit is mijn lichaam" verwijzen in de eerste plaats naar het brood waarover de priester deze woorden uitspreekt. Maar in tweede instantie verwijzen zij naar de gehele wereld. In uitgebreide zin is de hele schepping de inhoud van het sacrament van de eucharistie. De Hostie geeft het centrum aan van de energie van de verreezen Jezus als persoon en werkt als een vurig hart, waarvan de vlammen in een vonkenregen uitstralen. In zijn lange gebed 'De Mis op de Wereld' schrijft Teilhard: "Heer, neem mij op in de diepste diepten van uw hart; en wanneer Gij mij daar vasthoudt, verbrandt mij dan, reinig mij, zet mij in gloed". Diezelfde vlam straalt uit van de eucharistie naar heel de schepping.

Dit stuk werd uit het Engels vertaald. Het staat in het blad van 'The Teilhard Centre, London, getiteld 'The Teilhard Review', jrg. 27 nr. 1, lente 1992. De schrijver verwijst naar de volgende werken van Teilhard, waarvan een deel niet in het Nederlands verkrijgbaar is. Voorzover ze wel in het Nederlands zijn verschenen, wordt tussen haken de Nederlandse titel met het nummer van het deel toegevoegd, waarin ze zijn opgenomen in de Bibliotheek Teilhard de Chardin, Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht - Antwerpen, 1965.

1. Teilhard de Chardin, Pierre, *The Divine Milieu*, London and New York, 1960 - [Het Goddelijk Milieu - nr. 5]
2. idem, *Hymn of the Universe*, London and New York, 1965 [Loflied - nr. 18]
3. idem, *The Heart of Matter*, London and New York, 1978
4. idem, *Science and Christ*, London and New York, 1969
5. idem, *The Future of Man*, London and New York, 1964 [De Toekomst van de Mens - nr. 7]
6. Faricy, Robert, *All Things in Christ: Teilhard de Chardin's Spirituality*, Minneapolis, 1981
7. idem, *The Lord's Dealing*, New York, 1988
8. King, Ursula, *Towards a New Mysticism: Teilhard de Chardin and Eastern Religions*, London and New York, 1980
9. Lyons, J., *The Cosmic Christ in Origen and Teilhard de Chardin*, Oxford, 1982

De kosmische Christus

Lindy Deurvorst"

De Logos van God is mens geworden, zodat wij van een Mens konden leren hoe wij weer goddelijk kunnen worden." - *Clemens van Alexandrië*

"Zo daalde het primaire Woord af, opdat het de mens weer opwaarts zou leiden. We moeten in de toekomst een spirituele wereld scheppen. Om dit te kunnen doen zullen we eerst de Kosmos moeten begrijpen." *Rudolf Steiner*

Pierre Teilhard de Chardin merkt op dat de derde natuur van Christus - menselijk noch goddelijk, maar kosmisch - bij gelovigen en theologen nauwelijks de aandacht getrokken heeft. De kosmische Christus is de Logos:

*"In den beginne was het Woord/Logos,
en het Woord was bij God
en het Woord was God....."*

Op iconen wordt Johannes dikwijls afgebeeld met een boek in de linkerhand, waarop duidelijk te lezen staat: *Ev αρχη ε λοχος*. Deze woorden zijn wellicht de meest mysterieuze woorden in de Bijbel (het Johannesevangelie, de eerste regels).

Een kosmisch verhaal

In mei 1998 werd er in de USA een conferentie gehouden met als onderwerp: 'De Onvindbare Energie in het Universum'. Astronomen moesten beslissen of de meest recente waarnemingen ten aanzien van zeer ver verwijderde ontploffende sterren (supernova's) werkelijk serieus genomen moesten worden. De berekeningen wezen immers uit - tegen de algemene verwachting in - dat het universum inderdaad uitdijt met steeds grotere snelheid. Alhoewel astronomen sinds de jaren twintig weten dat het heelal steeds groter wordt en melkwegen steeds verder uiteen worden gedreven, hadden ze niettemin aangenomen dat dit groeiproces uiteindelijk langzaam zou afnemen onder invloed van de aanwezige zwaartekracht in de ruimte. Als het zo is dat de expansie toeneemt, dan betekent dat dat er een bepaalde stof of energie moet zijn die de zwaartekracht opheft. Het idee dat er een onzichtbare energie in het heelal is, is bepaald niet aantrekkelijk voor wetenschappers. Toch stemden 40 van de 60 deskundige onderzoekers vóór het gevonden resultaat. *(Scientific American, januari 1999)*

Een scheppingsverhaal

Dit verhaal is totaal anders. Ik ontleen het aan de Kabbala, die waarschijnlijk wel de oudste traditie of overlevering vormt die wij kennen.

Tussen de tien sferen van de uitstromende Sefiroth van de Levensboom bestaan tweeëntwintig kanalen (van energie), die elk een klank van de tweeëntwintig

letters van het Hebreeuwse alfabet vertegenwoordigen. Deze kanalen onderhouden de relatie tussen de macrokosmos en de microkosmos. Het zijn graden of stadia van inwijding. Als stappen van zielenontplooiing of fasen van subjectieve ontwikkeling leiden ze de mens naar bewustwording van de kosmos. De tweeëntwintig klanken zijn graden van manifestatie van de goddelijke levenskracht. Van deze letters wordt gezegd: Ze zijn door God gemaakt en bevestigd, want God tekende ze, hieuw ze uit, combineerde ze, woog ze, legde onderling verband, en bewerkstelligde ze door de gehele Schepping heen en door alles heen wat nog bestemd is om geschapen te worden. Hij bevestigde ze, door adem gevormd - door adem vormde Hij ze in de lucht. God sprak het Woord van de Schepping. Het Woord wordt gevormd door klanken en klanken worden geïdentificeerd door symbolen, letters genaamd. De tweeëntwintig letters geven alle mogelijkheden aan." *Jewels of the Wise'-Epiphany Press, San Francisco, 1979*

Het zou in mijn ogen een vergissing zijn deze beide verhalen niet serieus te nemen, hoewel ze wel een heel verschillende achtergrond hebben. Men zegt dat in de Hebreeuwse Oudheid deze Wijsheid van de Levensboom door engelen aan de mensheid gegeven werd opdat zij niet zouden vergeten waar ze vandaan kwamen of wat de uiteindelijke bestemming is. Tevens kunnen we de tweeëntwintig letters of klanken beschouwen als archetypen of oerbeelden die de grondslag vormen van het menselijk bewustzijn. Wanneer we beide verhalen combineren en integreren tot een synergetisch geheel, ontstaat er iets dat wellicht het Idee van de Logos illustreert.

Vervolgens laat ik Teilhard de Chardin aan het woord. Dit citaat is ontleend aan 'The Heart of Matter' en werd door hem aan het einde van zijn leven geschreven. In mijn ogen de absolute apotheose van zijn denken.

Het Goddelijk Milieu (in mijn vertaling uit het Engels):

Als gevolg van de speciale structuur van een verstand dat gelijktijdig gericht is op de polen Hemel en Aarde, bestond er het gevaar, zoals we reeds zagen, dat deze twee tendensen de voortgang van mijn evolutie in de weg zouden staan. Wanneer ik het oosterse en heidense richtsnoer zou volgen, zou ik mijn wezen kunnen ontspannen en doen oplossen in de universele Sfeer. Of ik zou precies het tegenovergestelde kunnen doen en aan de Sfeer trachten te ontsnappen door mijzelf ervan los te maken of een scherpe scheidslijn aan te brengen. Deze twee waren mijn Scylla en Charybdis: teruggang naar materialisatie of onpersoonlijke vergeestelijking. En als ik, door de genade Gods, in staat ben geweest ze beide te vermijden, dan was dat omdat er een dag kwam, waarop ik zag dat er een Wereld is, *reeds herkend als essentieel convergerend*, die een derde weg naar Eenheid - en de juiste weg.

Deze bestond uit het bereiken, in het hart van de kosmische Sfeer, van het mysterieuze dubbelpunt, waar het Veelvoud, nu geheel en al geordend in zijn eigen

organische structuur, zichzelf spiegelt en aldus van binnenuit tevoorschijn komt naar Transcendentie. Hier begeven we ons in een opvallend en onthutsend gebied waar het Kosmische, het Menselijke en het Christische samenvallen om zo een nieuw domein te laten verschijnen: het *Centrische*. En het is hier dat de vele tegenstellingen, die ons zoveel angst en verdriet baren in ons leven, beginnen te verdwijnen.

Ten gevolge van de onweerstaanbare druk, uitgeoefend door een planeet die zich samentrekt, voelen we constant in onszelf en om ons heen een toenemende tegenstrijdigheid tussen de tangentiële krachten die ons van elkaar afhankelijk maken en de radiale aspiraties die ons aanzetten tot het streven naar de ontoegankelijke kern van onze persoonlijkheid. We deinzen terug voor het beeld van een onontkoombare eenwording die ons gevangen dreigt te houden in een soort van 'secondaire Materie', bestaande uit een massa geaccumuleerde determinismen. Ook zijn we bang als we zien dat de mechanisatie een einde kan veroorzaken dat evenzeer gevreesd moet worden als de dood door desintegratie en terugkeer naar de 'Prima Materia'.

Het is als een droom; we voelen dat we gevangen zitten in de werveling van een helse vicieuze cirkel. En toch is het juist door deze nachtmerrie dat we ontwakken door de eerste stralen van een universeel Centrum van convergentie en aantrekkingskracht, waarin de banden die ons tot een geheel maken hun uiterste grens van complexiteit bereiken en vervolgens de neiging hebben op te gaan in de magnetische krachten die ons ego steeds sneller aantrekken naar hetgeen voor ons ligt. Dit is het wonderbaarlijke resultaat dat eigen is aan het Centrische, dat het de elementen die worden samengevoegd niet oplost en deze evenmin aan zich onderwerpt, maar ze personaliseert. En wel daarom, omdat haar wijze van absorberen bestaat uit het steeds meer constant 'centreren'. We kunnen dus inderdaad zeggen dat op deze Universele hoogten het de Totalisatie is die door middel van synthese het Veelvoud terugbrengt tot het Ene en aldus de vrijheid bewerkstelligt. Met andere woorden: Materie wordt Geest in precies hetzelfde tempo als waarin de Liefde zich universeel begint uit te breiden.

Vanaf het eerste moment toen voor mijn innerlijke oog 'het Goud van de Geest' de plaats innam van 'het Vuurrood van de Materie' en zich liet aantrekken door 'de Uitstraling van Iemand' is de Wereld begonnen mij te ontroeren, mij als een logische consequentie daarvan in vuur en vlam te zetten. Alleen al door de verschijning op het hoogtepunt van de evolutie van het Persoonlijke werd het Universum *potentieel* voor mij iets dat lief kon hebben en kon worden bemind. Maar zelfs toen was het samenvallen van Christus met het punt Omega hiervoor nodig om mijn ogen te openen in een explosie van verblindende flitsen, voor het verbijsterende verschijnsel van een algemene wereldbrand als gevolg van *Algehele Liefde*. Aldus Teilhard.

Zelden is het dilemma van ons bestaan hier op aarde zo profetisch verwoord. De schijnbare tegenstellingen van hetgeen zich afspeelt in onze binnenwerelden en de wereld om ons heen zijn dikwijls onbegrijpelijk voor ons logische verstand. Slechts het 'innerlijke weten' is in staat de paradox op te lossen - het is immers de Schepping Zelf die alle geheimen in zich bergt. Onze taak als menselijke wezens ligt daarin dat we innerlijk ruimte scheppen, zodat het bewustzijn organisch kan groeien. We kunnen dit op allerlei manieren doen, bijvoorbeeld door meditatie, yoga, dromentherapie, of we kunnen ander 'gereedschap' gebruiken zoals psychosynthese.

Het is belangrijk dat onze emoties niet onderdrukt worden, zoals in onze cultuur gebeurt, die zo overwegend gericht is op rationeel denken. Het juiste evenwicht tussen gevoel en verstand leidt tot Heelheid en het meesterschap over de persoonlijkheid is een eerste vereiste willen we komen tot het innerlijke schouwen. Maar het is vooral warme genegenheid die alle starheid en verharding doorbreekt. Innerlijke ontplooiing vindt nu overal ter wereld in een versneld tempo plaats. Alle volkeren en naties zijn onderhevig aan een nieuw fenomeen: de persoonlijke ontwikkeling van het individu en het ontwaken van onze Ziel. Ik had het voorrecht om in de jaren tachtig enige tijd door te brengen in de Findhorn Community in het Noorden van Schotland. Daar was ik getuige van een ongelooflijke toevloed van mensen uit de hele wereld die allen op de een of andere manier bezig waren 'waarlijk' mens te worden. De Findhorn Foundation (the Park, Forres IV36 3T2 - Tel. 01309-690311 en Cluny Hill College, Forres IV36 2RD - Tel. 01309-672288, Schotland) is een spiritueel educatieve gemeenschap die als NGO (Niet Gouvernementele Organisatie) valt onder de Verenigde Naties als oord voor menselijke groei. Het heeft mij getroffen dat op die plaats Teilhards ideeën in de praktijk worden gebracht, door workshops, cursussen en conferenties, en in het algemeen gezien door een universele liefdevolle levensvisie. We zijn allen op weg naar het punt Omega!

Tenslotte wil ik de profeet Jeremia aanhalen (31: 33-34):

*"Ik zal Mijn Wet in hun binnenste leggen
en die in hun hart schrijven.
Dan zullen zij niet meer een ieder aan zijn naaste
en een ieder zijn broeder leren: "Kent de Heer:"
Want zij allen zullen Mij kennen,
van de kleinste tot de grootste onder hen.
Het is de Heer die spreekt".*

Antwoord op commentaar op ‘Mens, Chaos, Verzoening’

Sjoerd L. Bonting

In zijn bespreking van bovengenoemd boek¹ stelde Henk Hogeboom van Buggenum (korthedshalve HvB)² verscheidene kritische vragen, die een antwoord verdienen. Ik ga het proberen.

1. God strijdt met ‘chaos’: Is God dan niet almachtig?

We moeten bedenken dat alle eigenschappen, die wij aan God toeschrijven, noodzakelijkerwijze voortkomen uit ons antropomorfiseren van God. Uit alle werken van God, die wij in natuur en Bijbel waarnemen, concluderen wij dat hij machtiger is dan enige mens of kracht, en dat noemen wij dan zijn Almacht. Maar betekent dit dan dat hij alles moeiteloos en zonder strijd verricht? Als ik met een karwei op mijn computer worstel en het lukt me eindelijk, dan heb ik een tevreden gevoel van ‘macht’ over mijn computer; ik noem dat alleen geen almacht, omdat ik weet dat het me een volgende keer wellicht niet zal lukken. Vanwege die ‘Almacht’ meenden sommige kerkvaders dat God niet lijdt, maar dat hebben we moeten opgeven omdat we dan een beeld krijgen van een God die volstrekt onbewogen het lijden van mens en Jezus aanziet en dat is weer strijdig met zijn Liefde. Tenslotte, de calvinistische scheppingsleer geeft een beeld van een schepping in zeven dagen, die volmaakt is; en dan verknoeid wordt door de mens. Een bedrijfsongeval voor de Schepper. Is dat Almacht? Nee, ik houd het liever bij een God die strijdend en lijdend zijn scheppingsplan tot de door hem bepaalde voltooiing brengt. Daarop slaan ook de woorden ‘En God zag dat het goed was.’ Het hier gebruikte Hebreeuwse woord *tov* betekent niet actueel goed, maar functioneel, doelgericht goed (blz. 19). Overigens zien tegenwoordige theologen Gods schepende werk meer als een uiting van zijn Liefde dan van zijn Almacht³.

2. Is het een evolutionair proces in de geest van Teilhard de Chardin?

Op blz.42 noem ik inderdaad het Omegapunt, zonder dat ik me daarmee met de gehele gedachtegang van Teilhard wil verenigen. Ik heb al eerder in *GAMMA* betoogd dat Teilhard naar mijn mening tekort doet aan het drama van de verzoening⁴. In het 7-dagen verhaal van Gen. 1 mogen we theologisch een scheppingsproces zien, dat natuurwetenschappelijk als evolutie beschreven kan worden. In het theologische beeld staat de rol van God centraal, in het natuurwetenschappelijke beeld gaat het om de materiële aspecten.

3. Wat is verzoening?

In mijn terminologie is dat de definitieve uitbanning van het resterende chaoselement uit de gehele kosmos (denk aan de woorden van Paulus in 2 Cor. 5:19: *God was in Christus de wereld* [Gk.: kosmos] *met zichzelf verzoenende*) en dus ook uit zijn rebellerende menselijke schepselen (blz. 175-176). Om die laatsten erin te betrekken neemt God de menselijke gedaante aan in Jezus van Nazaret. Chaos lijkt

dit te doen mislukken in de kruisdood van Jezus, maar God overwint de chaos in de opstanding. Daarmee vermijd ik dat ellendige beeld van een God, die zo gevangen zit in zijn eigen volmaakte gerechtigheid dat hij zijn Zoon moet opofferen om ons met zich te verzoenen. Nee, de kruisdood was een culminatie van het menselijke kwaad, van het chaoelement. Verzoening ligt niet in de kruisdood op zich, maar in incarnatie-kruisdood-opstanding.

4. Daar *creatio ex nihilo* niet is opgenomen in de oude geloofsbelijdenissen en geen bijbelse gedachte is, mogen we er nog eens kritisch naar kijken.

Eigenlijk had ik moeten zeggen: 'mogen we er eventueel nog aan tornen.' En dat doe ik dus ook. Daarnaast mag en moet ik altijd kritisch kijken naar Bijbel en traditie.

5. Theologisch non-probleem?

Ik houd mij bij wat ik hierover geschreven heb op blz. 15-18, en ik meen daarmee de lezer niet in het onzekere te laten. Recent hebben enkele theologen laten zien dat het *creatio ex nihilo*-dogma niet zo probleemloos is als HvB zich voorstelt^{3/5}. En dat 'non-probleem' wordt tot een levensgroot probleem wanneer je over het kwaad in de schepping gaat nadenken. *Creatio ex nihilo* dwingt je ertoe om God verantwoordelijk te stellen voor het kwaad in de wereld en in ons, de *theodicee*. Geen theoloog in de afgelopen 1800 jaar heeft daarvoor een bevredigende verklaring gevonden (blz. 20-21, 51-68), en in onze tijd houdt het de gemoederen in toenemende mate bezig. Zelfs Kuitert, die voor geen kleintje vervaard is bij het overboord gooien van dogma's die niet in zijn 'zoekmodel' passen, besteedt er vele pagina's aan onder het opschrift 'het bittere raadsel van de goede schepping' zonder tot een oplossing te komen⁶.

6. Pantheïstisch of....?

De term 'pantheïstisch' is van Worthing afkomstig, die ik daar citeer (blz. 16). Ik kan de fijne nuance tussen *nomen postverbalis* en *nomen actualis* niet volgen. Voor mij is pantheïsme het geloof in de aanwezigheid van God of het goddelijke in de materie (Koenen: god en de wereld, de stof één zelfstandigheid vormen). Worthing zegt: "*Creatio ex nihilo* betekent ...dat God een universum schiep....uit niets anders dan de volheid van Gods eigen wezen". Heeft God dan dat 'eigen wezen' na de schepping weer teruggetrokken? Zou dan de kosmos weer niet tot niets zijn teruggevallen?

7. Het werkelijke probleem

De zoektocht naar de unificatietheorie heb ik kort besproken in mijn eerdere boek⁷, maar hier gaat het om een antropologie en zijn deze kosmologische zaken dus minder op hun plaats. Bovendien verkeert dit alles in een dusdanige staat van verwarring (bijv. gesloten, open, of vlak universum?), dat het maar beter is bespiegelingen over de theologische betekenis daarvan even op te schorten. Tenslotte, realiseert HvB zich dat als de theoretische fysici erin zouden slagen de door

Stephen Hawking beoogde unificatietheorie op te stellen, we dan geen Schepper meer nodig hebben? Voorlopig houd ik het maar bij Worthings uitspraak: "Niets komt voort uit niets."

8. Verzoening dualisme en monisme

Hier lijkt HvB geen onderscheid te maken tussen dualisme als een tweegodenleer zoals bij de gnostici en een dualisme tussen God en chaos in mijn chaostheologie. Ik stel dat heel duidelijk in mijn boek (blz. 17-18) en laat dat bestaan als mysterie, zoals de kosmologen de situatie voor en tijdens de *big bang* als mysterie moeten aanvaarden (bij gebreke van de unificatietheorie, die nog wel enige tijd op zich zal laten wachten). Ik denk voorts dat Irenaeus niet het monisme, maar het monotheïsme wilde redden. Verder kan Teilhard moeilijk het fysieke kwaad (natuur-rampen, ziekten) verklaren als ons gemis aan bewustzijn van onze goddelijke afkomst. En kunnen wij onszelf wel als van 'goddelijke afkomst' beschouwen? Gen. 1 vertelt ons dat wij schepselen zijn, die zich alleen onderscheiden van de dieren in het beelddrager van God zijn; Gen. 2 dat we uit het stof van de aarde geformeerd zijn (en dat komt aardig overeen met de ideeën van de prebiotische evolutie). Met dit al zijn we na dit alles nog maar tot blz. 20 van het boek gekomen, en blijven er nog 188 blz. over. Maar er is gelukkig nog maar weinig om op te antwoorden.

9. Grote pastorale waarde

HvB is meer geïnspireerd door Teilhards 'groei in bewustzijn van onze goddelijke kern' dan door mijn benadering van ziekte (hfdst. 6, m.n. blz. 123-128). Ik vraag me echter af of een terminale kankerpatiënt, die wanhopig vraagt of dit het gevolg is van eerdere zonden, zich erg geïnspireerd voelt door Teilhards benadering. En of Gods almacht ingeperkt wordt in mijn chaostheologie heb ik al onder 1. besproken.

10. Aanbevelen

Daarover behoeft ik weinig te zeggen, behalve dat dit 90% van het boek betreft en dat dit gaat over vragen die ons meer existentieel raken dan filosofische gedachten over *nihil* of chaos, monisme of dualisme.

1. Sjoerd L. Bonting, *Mens, Chaos, Verzoening – natuurwetenschappelijk en theologisch bezien*, Kok, Kampen, 1998. Verwijzingen hiernaar met blz. nr. in de tekst.
2. Henk Hogeboom van Buggenum, Enkele gedachten bij het boek van S.L. Bonting 'Mens, Chaos, Verzoening – natuurwetenschappelijk en theologisch bezien', *Gamma* 6 (nr. 1), 54-58, 1999.
3. Alan J. Torrance, *Creatio ex nihilo and the spacial-temporal dimensions*, with special reference to Jürgen Moltmann and D.C. Williams, in: Colin E. Gunton, *The Doctrine of Creation*, T&T Clark, Edinburgh, 1997, pp. 83-103.
4. Sjoerd L. Bonting, *Verzoening*, *Gamma* 5 (nr. 5), 36-42, 1999.
5. David S. Fergusson, *The Cosmos and the Creator*, SPCK, London, 1998, pp. 23-45.
6. H.M. Kuitert, *Het Algemeen Betwijfeld Christelijk Geloof*, Ten Have, Baarn, 1992, 1997, pp. 73-81, 97-112.
7. Sjoerd L. Bonting, *Schepping en Evolutie: Poging tot Synthese*, Kok, Kampen, 1996, 1997, blz. 71.

**De stille revolutie van het 'leren leren' - CIVIS MUNDI, tijdschrift
voor politieke filosofie en cultuur, onder red. van prof.dr.
S.W.Couwenberg, 38e jrg. nr. 2, april 1999³**

In dit nummer van *CIVIS MUNDI* wordt felle kritiek geuit op een hervorming in het onderwijs, die op HBO-scholen en universiteiten 'leren leren' heet en ook wel SGO (studentgericht onderwijs), PGO (probleemgestuurd onderwijs) of project-onderwijs wordt genoemd. In het HAVO/VWO zal deze vorm van leren in 'het studiehuis' steeds meer gaan plaatsvinden. Op de voorkaft van het tijdschrift zien we zelfstandig lerende leerlingen en boven het hoofd van de leraar achter zijn tafel de ballonnetjes met de tekst: "Aah ... heeft er nou niemand een vraag aan mij? Ik verveel me zo!" Op de tafel ligt als enig attribuut zijn horloge.

Ralf Bodelier

De thema-aanduiding op de kaft is tegelijk de titel van het eerste artikel (blz. 51 ev.) Het is van de hand van de journalist en oud-docent filosofie drs. Ralf Bodelier. Hieruit tekenen we de (m.i. gechargeerde) constatering op: (blz.54) "Leerlingen die nù passieve consumenten zijn, en leraren die zich nù nog met hun werk identificeren, moeten in hun grondvesten veranderen. De passieve leerling dient zich volledig actief op te stellen, de actieve docent moet zich een passieve rol aanmeten. Pas als deze fundamentele ommezwaai lukt, kan het daarop gebouwde onderwijsmodel functioneren."

Theo Hoogbergen

Zolang er onderwijs gegeven wordt, is er gezocht naar verbetering. Dr. Theo Hoogbergen, historicus en oud-rector van het Peellandcollege in Deurne, stelt in zijn bijdrage 'Het einde van een beproefde praktijk' (blz. 55 ev.): "Het studiehuis-concept is zonder enige twijfel revolutionair, maar het mist zijn pendant in het buitenland. Het grootste bezwaar zien tegenstanders in de losse structuur, de ongreepbaarheid bij demotivatie, de aanzienlijke reductie van onderwijstijd [...] De zorg voor een sterk teruglopende kwantiteit aan kennis zonder veel waarborgen voor toegenomen kwaliteit maakt het studiehuis omstreden en uiterst risicovol. Docenten verliezen hun centrale positie in het onderwijsleerproces. Aan de ontwikkeling van een beproefde praktijk van vele eeuwen komt alleen in de vermaledijde noordwesthoek van Europa, die Nederland heet, een schielijk einde."

Jan Dirk Imelman

Ook de emeritus prof. in de grondslagen der pedagogiek dr. Jan Dirk Imelman heeft in zijn artikel 'Studiehuis en goed onderwijs' (blz.59 ev.) zo zijn bedenkingen tegen de hervormingen. Volgens hem doet zich bij een *vakoverstijgende* aanpak de

---

³ Het blad *CIVIS MUNDI* is een kwartaaluitgave van de gelijknamige Stichting. Abonn. f 47,50, losse nrs f 12,50. Het adres van de redactie is Akkerwindestr. 23, 3051 LA Rotterdam, tel.:010-4182580.

moeilijkheid voor, dat er nauwelijks algemene denkvormen bestaan: "elke kennis genereert eigen manieren van denken - en daaraan zitten logische en causale *kanten*. Denken, zoeken, probleemherkenning- en analyse, controleren, meten, reguleren... is steeds gebonden aan bepaalde *realms of meaning* [...] Voorzover iemand ondanks alle bezwaren toch nog steeds gelooft in de bruikbaarheid van het concept 'algemene vaardigheden', bezit hij dus (sic!, *red.*) een te optimistisch beeld van de mate van algemeenheid van het denken. En voorzover men wèl beseft dat het algemene misschien minder algemeen is als men zou wensen, gelooft men niet zelden, en dan te optimistisch, aan de mogelijkheden van *transfer*. Dat zijn de mogelijkheden tot overdracht van principes vanuit het bijzondere naar het algemene denken." En verder (blz. 62): "Ook het 'leren-leren'- en het 'kunnen-leren'-concept lijden net als het concept van 'algemene vaardigheden' aan een gebrek aan conceptuele helderheid en praktische bruikbaarheid'. [...] Formele zaken als: belangstelling hebben, problemen herkennen en oplossen, zoeken, het eigen denken reguleren enzovoort doen zich nooit voor in het luchtledige maar altijd op basis van bepaalde kennis en inzichten".

Kennis èn gevoel

Is dat wel zó? Wordt interesse alleen op basis van kennis en inzicht gewekt en niet ook heel vaak door *het gevoel* dat het doel waarde heeft voor je eigen persoon? Dit gevoel kan ontstaan en toenemen met het vertrouwen in de personen die jou in je zijn bevestigen. Hun doelstellingen of adviezen zullen op die grond alleen al graag worden overgenomen!! En ik vind het dan ook eenzijdig wat Herbart (blz. 62) in zijn *Umriß der Pädagogik* beweert: "pas als je iets weet, pas als je inzicht hebt, kun je er belangstelling voor krijgen; pas als je iets weet, is er meer te weten; pas door weten en meer weten kunnen geïntegreerde 'netwerken van kennis en vaardigheden' ontstaan." Prof. dr. Ido Abram, hoogleraar interculturele educatie, wijst (blz. 71 ev.) gelukkig op die andere kant. Centraal bij 'Opvoeding na Auschwitz, ook voor jonge kinderen' zou volgens hem moeten staan: het vermogen je te verplaatsen in andere mensen en andere situaties [...], het bevorderen van *empathie* en *warmte* (klimaat van veiligheid, geborgenheid en openheid). Jammer is het, dat hij niet over kennisgebieden en algemene vaardigheden spreekt en de zaak - althans hier - daardoor ook weer eenzijdig benadert.

Goed onderwijs

Ik wil hier graag de these verdedigen, dat goed onderwijs staat of valt met de intentie en het beschavingsniveau van de leerkracht. Tenminste als dit alles tot zijn recht kan komen in een goede totaalstructuur. Waar de leerkracht zich in de mogelijkheden van het kind wil en kan verdiepen en het weet te bevestigen in de positieve kant van zijn geaardheid, opdat het later in de maatschappij als evenwichtig mens kan functioneren, wordt voldaan aan een juiste taakopvatting. De overheid zou erop dienen toe te zien, dat *alleen* zulke leerkrachten het pedagogisch brevet krijgen. Bovendien zou zij alle geledingen van het onderwijs - vanaf de kleuterschool tot en met de universiteit - als deel van een organisch

groeiproces moeten beschouwen. Volgens mij is het inderdaad zo, dat het kind door 'zelf ervaren' ontdekt wat het beste is voor zijn persoonlijke groei. Maar die ervaring moet wel mogelijk worden gemaakt door het aanbod van doelen en middelen op de voor hem juiste tijd. Het bepalen van leerdoelen zou meer vanuit de geaardheid en capaciteiten van kinderen dienen te geschieden met het oog op het welzijn van de maatschappij als geheel. Hoe bereik je zo iets? En hoe bereik je zo iets zeker niet? "De resultaten van het huidige systeem zijn niet vrolijk stemmend" schrijft Ralf Bodelier (blz. 54). De andere artikelen lijken deze uitspraak te onderschrijven. Je kunt ook stellen - dunkt mij - dat men anders nooit over hervormingen zou hebben gedacht. Hoewel...?

Ton van Haperen

In zijn artikel 'De leraar bekijkt het maar!' zegt de econoom drs. Ton van Haperen, dat veel hervormingen zijn ingevoerd "om de overheidsfinanciën op orde te krijgen" (blz. 69). "In het bedrijfsleven kost reorganiseren en innoveren geld, in het onderwijs kan het voor niks" (blz. 68).

Het moge duidelijk zijn, dat goed onderwijs niet wordt bereikt als men het kind de sluitpost laat worden van de begroting. Uitgangspunt voor iedere overheid zou moeten zijn de jeugd te zien als de beste investering voor de toekomst. Indien er thans een onderwijssituatie bestaat, waarin jongeren - teveel jongeren - gedemotiveerd raken, zich vervelen en afhaken, dan kost dat de staat enorm veel meer om de schade daarvan te repareren. We hoeven slechts te denken aan spijbelgedrag, jeugdcriminaliteit, vlucht in drugs en drank, jeugdwerkloosheid door niet adequate opleidingen. Als onderwijs zingevend is, betalen de investeringen zichzelf terug. Voor een op economie gefixeerde tijd als de onze is het helaas nodig om ook op dit argument te wijzen. Liever ware het mij als alleen werd uitgegaan van het kind zelf. Onze samenleving is het aan haar christelijk-humanistische identiteit verplicht de mens centraal te stellen. Dit houdt tevens in dat zij aan de mens een hogere waarde toekent dan aan de materie.

De mens: uitgangspunt en doel

Bij het beantwoorden van de hierboven gestelde vraag 'Hoe bereik je goed onderwijs (zeker niet)?' wil ik dus vertrekken van *de mens*. Laten we *Het verschijnsel mens* eens bekijken zoals Teilhard de Chardin dit in zijn hoofdwerk heeft gedaan. We zien dan, dat de mens de drager is van de evolutie. Bovendien, dat de evolutie tot dusver in een duidelijk aanwijsbare richting is verlopen. Vanaf de oerknal werd alles complexer en werden de levende soorten zich met de toegenomen complexiteit steeds bewuster van hun omgeving en van hun richting. Hoe groter het bewustzijn werd, hoe meer ook de vrijheid toenam. De mens groeit in het bewustzijn, dat hij alleen door de inspanning van hoofd en hart samen kan leven met anderen. Mèt dat bewustzijn groeit zijn vrijheid. Steeds meer onderkennen we, dat we onze problemen door samenwerking in wetenschap en techniek moeten oplossen, onze conflicten door overleg. Verdieping in de drijfveren en achtergronden van de ander zijn daarbij een eerste vereiste. Bij al deze

inspanningen mogen we verwachten dat het respect voor de ander groeit. Vanaf het verschijnen van de mens volgt de evolutie niet meer de lijn van de soortvorming, maar van de vorming van denk- en leefstructuren. De biologische evolutie wordt vanaf de mens een culturele evolutie. Van vele kanten wordt in zijn denk- en leefstructuren een beter bestaansklimaat voor groepen nagestreefd. De culturele evolutie met zijn complexe veelheid en verscheidenheid aan menselijk streven kun je vergelijken met de bonte pracht aan levende soorten in een dieren-tuin. Op een zomerse dag lopen zich duizenden mensen hieraan te vergapen. Men verwondert zich over de vormenrijkdom en de ongekend grote variatie in technieken, die het leven heeft ontwikkeld om zich te handhaven (de biologische evolutie!).

Verwondering en nieuwsgierigheid

Het onderwijs dat van de mens uitgaat, zal erop gericht zijn de nieuwsgierigheid⁴ naar 'het andere' en 'de ander' op een natuurlijke wijze te prikkelen. Aan de behoeften van hoofd en hart zal op evenwichtige wijze worden voldaan. Als het onderwijs in staat is verwondering en nieuwsgierigheid te wekken, krijgt het de aantrekkingskracht van een dierentuin. Het onderwijs kan er veel van leren, want ook de dierentuinen maken een (r)evolutie door. Toen ik onlangs weer eens na vele jaren in Emmen de Zoo bezocht, werd ik getroffen door het verschil met vroeger. In de vlindertuin wandel je er tussen de rijkbloeiende tropische vegetatie met rondvliegende kolibri's en talrijke soorten veelkleurige vlinders. Je kunt ze bij wijze van spreken aanraken. De mensenkinderen zijn wildenthousiast. Ook in andere delen van de tuin lopen de dieren min of meer vrij rond en hebben ze het duidelijk meer naar hun zin dan hun gekooide voorouders in vroeger tijden. Om zelf te voelen, wat het betekent een blinde molrat te zijn, kunnen kinderen naast hun holengangen de muur in kruipen. Via patrijspoorten in de wand kunnen ouders, broertjes en zusjes ze bij hun kruiptocht door donkere gangen volgen. Kennis opdoen door ervaring is dat! Goed gezien van de dierentuindirectie! Ook leuk is het bijvoorbeeld om met je twee benen pedalen in te drukken en dan in een spiegel voor je te zien welke bewegingen dat in je geraamte veroorzaakt. Wat je ziet heeft te maken met jezelf! Dat gebeurt er dus als je loopt! Zo zou al het onderwijs moeten zijn: je moet erin beleven, dat het met jou te maken heeft. Het moet het hoofd en het hart aanspreken.

Vleugels, maar geen poten

Zeker, in het verleden zijn er ook allerlei vernieuwingen geweest, die het kind met of zonder aanschouwelijk of ervaringsgericht onderricht centraal wilden stellen en

---

⁴ In de elfde lezing in de serie tijdredes over deugden, georganiseerd door de Universiteit van Amsterdam en gepubliceerd door Meulenhoff en Trouw, stelt de dichter-psychiater Anna Enquist dat seksualiteit en agressie voor een klassiek opgeleide de twee grote driften zijn die ons bepalen, maar dat 'de nieuwsgierigheid' volgens de jongste psycho-analytische inzichten daarbij komt als een "zelfstandige eigenschap, een attribuut van het ego dat in beginsel onafhankelijk van seksualiteit en agressie functioneert".

desalniettemin min of meer mislukten. Deze zouden hun waarde alsnog kunnen bewijzen, indien ze deel zouden kunnen gaan uitmaken van het *groeiproces* van kinderen⁵. Ik wil me hier niet in details verliezen, maar meen vanuit 35 jaar onderwijspraktijk te mogen stellen dat pedagogisch zeer waardevol materiaal is ontwikkeld, dat weer werd afgevoerd: Het moment van invoer sloot niet aan bij de ontwikkeling van het kind in die fase van het onderwijsproces. Soms lag dit ook aan nieuwe onderwijsstructuren, die niet bleken aan te sluiten op andere die niet of half vernieuwd werden.

Een voorbeeld wil ik ter illustratie toch geven. Jarenlang kon het gebeuren dat een mavoleerling, die na het examen in vijf vakken, wilde doorleren in de eerste klas van het meao 13 vakken moest volgen om daaruit zijn keuze voor de tweede klas te bepalen. Gevolg: a) sommigen deden niets voor vakken, die men toch dacht te laten vallen; b) de belasting met 13 vakken was voor velen te groot, omdat men maar 5 vakken gewend was; c) de aard van de exameneisen voor het meao verschilde nogal van die van het mavo: voor de vreemde talen werd bijvoorbeeld meer grammaticale kennis geëist dan op menige mavo was aangebracht. Er is weinig fantasie voor nodig om te begrijpen, dat het percentage uitvallers groot was en dat de leraren hun eisen vaak flink naar beneden moesten bijstellen om het niet al te gek te maken. Gevolg: bij leraren toenemende demotivatie en ziekteverzuim. Ik heb de poging van één leraar moderne talen destijds zien mislukken om de van 23 mavo's afkomstige leerlingen met een zeer groot verschil in grammaticale kennis via individueel onderwijs op één lijn te brengen. Hij schreef er een geheel nieuwe methode voor, compleet met materiaal waarmee de leerlingen zichzelf konden controleren enzovoort. Het was alsof hij vogels die geen poten hadden vleugels wilde geven. Wat heb je aan vliegen als je niet kunt lopen?

Eten, ervaren en weten

In ons land krijgt iedereen gedurende vele jaren onderwijs. Dat ons land zo welvarend geworden is, mag zeker voor een groot deel aan dit onderwijs worden toegeschreven. Het socialistische ideaal is op het materiële vlak redelijk verwezenlijkt. Als er kritiek is, dan betreft deze echter juist de vrijwel uitsluitende gerichtheid van de grote massa op het materiële. Deze uit zich in overconsumptie, wat niet alleen nadelig is voor de persoon zelf (vetzucht; in Amerika is er al een pil tegen ontwikkeld!), maar ook voor het milieu (verspilling van grondstoffen door overbodige productie). Wat vroeger alleen de adel zich aan geneugten kon veroorloven, komt nu binnen het bereik van heel het volk. Alleen al het idee, dat deze ontwikkeling voor de hele wereldbevolking zal gaan gelden - elke Chinees een auto! - zou ons tot bezinning moeten brengen. Dat gaat niet vanzelf.

---

⁵ De waarde ervan wordt nu al bewezen op bv. vrije scholen. De visie daarachter verdient het om nog eens in breder verband te worden meegenomen.

Ervaringsonderwijs lijkt hèt middel om kinderen zó in alle vezels van hun wezen het besef van bijvoorbeeld aantallen en maten bij te brengen, dat dit ook gevolgen heeft voor hun gedrag, bijvoorbeeld hun consumptiegedrag. Ik zeg niet, dat het geheugen niet getraind zou moeten worden door het opzeggen (beter: het samen zingen) van tafels, maar daarnaast zou zeker de beleving van het getal een plaats moeten krijgen in het leerproces. Kinderen die zelf weleens honderd enveloppen op postcode hebben moeten leggen, ervaren hoe lang dit duurt. Ze zullen puffen als je zegt, dat er $10 \times 100 \times 100 \times 100$ Chinezen zijn, die ook allemaal post willen hebben (net zo als een auto). Tellen en rekenen kunnen zo vanaf de basisschool een rol gaan spelen in de materiële ontwikkeling. In het kind groeit het verlangen naar andere waarden dan de materiële, omdat het gaandeweg gaat beseffen, dat een teveel ervan meer nadeel dan voordeel brengt. Deze ervaring kan nog worden versterkt door de contrastwerking van al hetgeen verwondering en nieuwsgierigheid opwekt. Je kunt kinderen na het bezoek aan de dierentuin (lijfelijk of via internet) bijvoorbeeld eens vlinders laten schilderen. Dit kan de aanleiding zijn om over de functie van kleuren te vertellen. Een link met lokken en verlokken van reclame is gauw gelegd, maar ook de verbinding met camouflage en mimicry.

Het onderwijs in de toekomst

Als we ons onderwijs tot nu toe eerlijk willen beoordelen, moeten we dit m.i. evolutionair doen. Met vallen en opstaan, tastend en zoekend hebben zich politici en pedagogen naar beste eer en geweten volgens de toen heersende meerderheidsopvattingen voor de goede zaak beijverd. Hun tegenstanders en tegenstrevers hebben hun mening niet kunnen doorzetten. We kunnen nu bedenken hoe het beter kan dankzij de resultaten van *ieders* inspanningen.⁶ Dat houdt in, dat we in ieder geval één fout niet meer zullen moeten maken, en dat is: het groeidenken verwaarlozen. Je kunt in het onderwijs, dat voor ieder kind een organisch geheel zal moeten zijn, niet zo maar ergens tijdens het groeiproces een nieuw stukje weefsel implanteren. Het gevaar van afstotingsverschijnselen is dan levensgroot aanwezig. Nee, zodra een kind met onderwijs begint, moet aan zijn ontwikkeling één ononderbroken lijn van op hem gerichte zorg worden gevolgd. Met andere woorden: Als 'leren leren' op 16-jarige leeftijd in het studiehuis wordt verlangd, dan hoort de voorbereiding daarop al op kleuterniveau in de basisschool te beginnen. Ze zal in het verlengde liggen van de opvoeding thuis. Het kind moet ervaren, dat het met liefde en aandacht tot zelfstandigheid wordt geleid op grond van zijn mogelijkheden en behoeften. Al op kleuterleeftijd begint dan een proces van 'ontdekken' door zelf doen, waarbij de leraar de impulsen aandraagt.

Toekomst voor het onderwijs

Evenzeer als men zich ervan bewust werd, dat er geen toekomst meer is voor de dierentuin-oude stijl met zijn kooien en hokken, zal het besef groeien, dat er geen

---

⁶ Teveel wordt in beschouwingen gewezen op de fouten van systemen, te weinig worden er constructieve mogelijkheden aangereikt. In het *teihardiaanse* denken zijn doodlopende wegen evolutionair begrijpelijk: Er is vrijheid om tastend en zoekend je weg te vinden naar steeds meer convergentie.

toekomst voor het onderwijs-oude stijl is met zijn cijfersysteem, examens en klassen. Onderwijs zal permanente educatie worden. Het is daarom ook niet langer per se tot in lengte van dagen aan lokaties als schoolgebouwen gebonden. Het 'studiehuis' zal een 'thuis' kunnen worden. Leven en leren zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, omdat de groei van een mens niet ophoudt met het verlaten van een schooltype. Onderwijs is zogenoemd 'meer mens worden', groei naar echte volwassenheid. Ook leerkrachten zullen zich gaan zien als mensen in een groei-proces en zich oplettend luisterend met het kind mee ontwikkelen. Want, denk erom, dat het begeleiden alles behalve passief, saai of vervelend is, zoals de voor-kraft van het aprilnummer van *CIVIS MUNDI* suggereert. Even boeiend als de grote variatie van kleuren, vormen en gedragingen in een dierentuin, nee boeiender zelfs door de toegenomen complexiteit van het beestje, is de verscheidenheid aan unieke mensen.

Dagelijkse praktijk

We schrijven het jaar 2002. Besloten is met het systeem van 'leren leren' met vierjarige kinderen aan een meerjarig groei-leerproces te beginnen⁷. Ik zie ze in vele groepjes van hooguit vijftien, jongens en meisjes, blank en gekleurd, in de goed geoutilleerde speelhoeken van een gebouw met tuin midden in onze stad. Met behulp van de ervaring van pedagogen is een team gevormd van mensen die elk een groep zullen begeleiden. Ook is een identiek jaarprogramma voor alle groepen opgesteld. Via groeps- en individuele spelen, opdrachjes en verhalen, zang en dans zullen bepaalde vaardigheden worden ontwikkeld. De groepen worden regelmatig met elkaar in contact gebracht. Er zal door het team gezamenlijk op gelet worden, dat kinderen die in bepaalde opzichten uitblinken de gelegenheid krijgen hiervan met andere kinderen te profiteren. Wie in bepaalde opzichten achterblijft, krijgt extra-aandacht. De begeleiders vormen zo steeds nieuwe groepen, die de vroegere klassen vervangen. Het is de bedoeling, dat in de loop van enkele jaren naast affectie en respect, samenwerking en een zekere geheugen-training in ieder geval ook vaardigheden als lezen en schrijven, rekenen, zingen en tekenen, muzikale expressie bijvoorbeeld met het Orff-instrumentarium en allerlei vormen van handvaardigheid worden ontwikkeld. Ook kennis van het eigen lichaam en dat van het andere geslacht wordt op een natuurlijke manier bevorderd (bv. samen poedelen of zwemmen; dieren verzorgen; boerderijbezoek enz.; verhalen door kinderen over eigen ervaringen).

Selectie van leerkrachten

Voor dit begin van het groeiproces zullen zeer zorgzame, intelligente mensen door een team van opvoedingsdeskundigen worden uitgekozen. Het is niet onmogelijk, dat deze al onderwijservaring hebben, maar dat is geenszins het doorslaggevende criterium. Zij zullen vooral om hun grote kwaliteiten van hoofd en hart worden

---

⁷ Het ministerie van onderwijs heeft informatie over de opzet ervan in nauw overleg met deskundigen op het gebied van onderwijs en opvoeding en ouderverenigingen verspreid. Wie gemotiveerd is met deze opzet in 2002 te starten, krijgt ertoe de faciliteiten. Men kan zich er dus 2 jaar op voorbereiden.

gekozen. Het imago van het beroep van leerkracht zal door deze selectiepraktijk op den duur enorm toenemen en daarmee de aantrekkingskracht ervan op jonge mensen. De mensen, die voor de beginfase van het groei-leerproces worden geëquipeerd hebben geen specialistische vakkennis of kennis van vaardigheden nodig. In een latere fase zal wèl een beroep gedaan worden op mensen met een zekere specialisatie of bijzondere vaardigheid. Gedacht kan worden aan technisch handige mensen, die kinderen op een rustige en didactisch verantwoorde manier laten zien hoe bepaalde zaken werken, hoe je ze zelf kunt demonteren of opbouwen. Je kunt ook denken aan mensen die een of meer muziekinstrumenten bespelen en de liefde daarvoor met de beginselen ervan op kinderen kunnen overbrengen. Of aan mensen die bepaalde sporten bedrijven enzovoort. Eén van de groepsleiders van het beginteam zal echter een flink aantal jaren voor een gedeelte van de dag de ontwikkeling van het kind blijven begeleiden. Dat maakt het werk ook minder routineus, en daarmee aantrekkelijker. Als het groei-leerproces na één jaar met een nieuwe lichter kinderen start, moet er ook een nieuw team van groepsleiders worden aangesteld. Dit proces kan enkele jaren worden herhaald tot na verloop van tijd op grond van de opgedane ervaring met het systeem besloten wordt de leiders van het 'eerste uur' weer met vierjarigen te laten beginnen.

Vanaf ongeveer zevenjarige leeftijd

In de wel zeer grote en grove lijnen die ik hier voor een onderwijs-groeiproces aan het uitstippelen ben, past een zekere vooruitblik. We hebben gezien hoe kinderen van de vierjarige leeftijd een binding tot stand konden brengen met één bepaalde *Bezugsperson*, die ik de vaste groepsleerkracht noemde. De groepsleerkrachten werken in een team, afhankelijk in grootte van het aanbod van kinderen in die stad of dat dorp gedeeld door vijftien. Zij brengen de groepen volgens een uit te werken plan regelmatig met elkaar in contact en bespreken de kinderen ook met elkaar. Zo kunnen zij na drie jaar observatie wel zeggen, dat er bepaalde kinderen wat handvaardiger, meer extravert, anderen wat musischer en/of meer introvert zijn. Op grond van bevindingen hergroepeert het team zijn groepen. Een deel van de activiteiten van de groepen in een iets andere samenstelling verplaatst zich zeker voor een deel van de dag naar andere ruimten. Daar komen sommigen meer in aanraking met technieken (een groot woord, dat ook klein kan beginnen!), anderen meer met impressies. Dit kan zo een aantal jaren in steeds verder uitgesplitste vorm voortduren. De activiteiten kunnen zich op een gegeven moment naar andere gebouwen verplaatsen, waar op specifieke talenten beter kan worden ingegaan. De huidige muziekscholen, technische scholen, handelsscholen, pedagogische academies, balletscholen, huishoudscholen, bedrijfsscholen etc. etc. zijn van deze gebouwen de voorlopers. Het pedagogische principe wordt echter in alle fases die op de eerste drie jaar volgen vastgehouden. Het kind wordt gestimuleerd ('opgeleid' zei men vroeger) door mensen van de allerhoogste eruditie, die voor het desbetreffende niveau vereist is. Selectie van deze mensen gebeurt niet op grond van de huidige opleiding tot leerkracht. De jongeren, die thans een opleiding tot leerkracht aan pabo's of universiteiten volgen, zouden tijdens hun

opleiding wel in deze vernieuwde onderwijsvorm stage kunnen lopen. De oude schooltypen blijven bestaan zolang het vernieuwde schooltype nog in opbouw is⁸. We moeten daarbij denken aan ongeveer twintig jaar⁹. In die tijd zullen de oude schooltypen mogelijk op een natuurlijke manier verdwijnen door gebrek aan voldoende instroom. Maar ze zullen wellicht ook het nieuwe systeem zo aantrekkelijk gaan vinden, dat zij hun leerkrachten door stages ermee kennis laten maken en het zelf in hun gebouwen vanaf de kleuterleeftijd gaan opzetten. Zo kan er op alle gebieden van onderwijs (ook op lerarenopleidingen) op grond van vergelijking een gemotiveerde keus in vrijheid worden gemaakt.

De moderne techniek

In onze tijd kan een dergelijk groei-leerproces niet worden opgezet zonder inschakeling van alle beschikbare kennis en techniek. Het is als bij de Emmerdierentuin. Daar tref je naast de meest geavanceerde technieken de grootst mogelijke kennis aan op biologisch-natuurwetenschappelijk en tuinarchitectonisch gebied. En nog heel wat meer. Zo zal dat ook bij een nieuwe opzet van het onderwijs moeten gaan. Dat hoeft allemaal niet in één jaar, niet gehaast dus, maar wel - tijdens de opbouw in zeg twintig jaar - met volledige inzet van universiteiten en andere deskundigen (en wellicht ook het bedrijfsleven, waarover hieronder meer!). Samen bepalen zij bijvoorbeeld wanneer en hoe de computer zijn intrede kan doen in het proces. Deze technologie is bij uitstek geschikt om kinderen zelf te laten leren, maar er moet wel een landelijke keuze gemaakt worden uit de programma's die het kind stapsgewijze de kennis van bijvoorbeeld vreemde talen, wereldculturen, bouwtechnieken enzovoort bijbrengen. Niet, omdat ik dit allemaal van boven af zou willen sturen, maar om te vermijden dat die ene lijn van opvoeding en onderwijs bij verhuizing van kinderen weer wordt onderbroken¹⁰.

Het bedrijfsleven

Zoals alles in ontwikkeling is, zo is dat ook het bedrijfsleven. Je hoeft geen deskundige te zijn op het gebied van het management om te kunnen vaststellen hoe de onderlinge menselijke verhoudingen en hoe de visie op klant en product in de laatste twintig jaar in Nederland zijn veranderd. Het besef groeit, dat aandacht voor de persoon van de werknemer ten goede komt aan de kwaliteit van het product en daarmee aan de concurrentiepositie van het bedrijf. Men is erbij gebaat als de juiste man of vrouw op de juiste plaats komt. Men zal dus ook gebaat zijn

---

⁸ Het nieuwe groei-leerproces kan geen bedreiging vormen voor het bestaande onderwijs, omdat het bedoeld is om ernaast en niet in plaats ervan te worden opgezet. Dat betekent, dat alleen mensen, die iets zien in het systeem naar een aanstelling als opleider erin zullen solliciteren.

⁹ Dat lijkt veel, maar ook schoolhervorming na de mammoetwet heeft die tijd gekregen om haar (on)deugdelijkheid te bewijzen.

¹⁰ Ik was vroeger jaloers op leraren in Duitsland, als ik hoorde hoe daar in de deelstaten door een gremium van vakgenoten één bepaalde methode voor een vak werd ontwikkeld. In Nederland schreef iedere leraar, die het niet eens was met bestaande methoden, zijn eigen leerboek. Er werd op scholen vaak een ander boek ingevoerd. Voor leerlingen verwarrend (zeker bij overstap naar andere scholen), voor ouders met meer kinderen op een school vaak een extra-kostenpost.

bij een onderwijsvorm die daarop let. Het bedrijfsleven zal dan ook zijn steentje aan deze innovatie willen bijdragen. En dat is een groot voordeel, want - zoals het citaat van de econoom Van Haperen hierboven al aangaf - in het bedrijfsleven kost reorganiseren en innoveren geld en het is goed om mensen erbij te betrekken, die - kennelijk anders dan regeringsambtenaren - niet voor een dubbeltje op de eerste rang willen zitten. In bedrijven is men namelijk gewend verder te kijken dan de spreekwoordelijke neus lang is¹¹. Men zal er inzien, dat hier een organisch groei-proces wordt geïntroduceerd, waarbij mensen terecht komen op de plaats, waar zij gelukkig kunnen zijn omdat ze die zelf hebben ontdekt. De bedrijfsscholen worden erdoor als het ware organisch in het systeem opgenomen.

Toch nog even over geld

Er zullen natuurlijk onmiddellijk mensen zijn, die zich bij het lezen van dit stuk afvragen hoe het gesteld is met de financiële haalbaarheid van zo'n alomvattende renovatie van het landelijk onderwijs. Er blijkt immers zelfs niet voldoende geld te zijn uitgetrokken voor de invoer van het 'studiehuis'. Ik wil het probleem van het geld zeker niet bagatelliseren. Aan de andere kant moeten we de zaak ook niet meteen al te zwart zien. Wat er gebeurt, is, dat we bestaande instituten met deskundigheid verzoeken een selectie te maken van bekwame mensen die een groep van vierjarigen (die ook thans onderwijsgeld kost) gaan begeleiden in vaak al bestaande gebouwen. Iets nieuws invoeren bij een groep, die nog niets aan onderwijs heeft genoten, kost minder dan iets veranderen in een al bestaand systeem. Over de wenselijkheid van 'leren leren' hoeven ook geen tijd- en dus geldroevende vergaderingen en discussies meer te worden gevoerd. Het parlement heeft voor de invoering ervan gekozen. Het enige is, dat zij dit niet deed vanuit een 'organische visie op de toekomst'. Dit had het nadelige gevolg, dat ze - als we mogen afgaan op de kritiek in het aprilnummer van *CIVIS MUNDI* - een groot deel van de zittende leerkrachten niet heeft weten te overtuigen. Niet overtuigd betekent minder of niet gemotiveerd. Voor het welslagen van geen enkele onderneming is dit een goed uitgangspunt, ook niet voor het onderwijs. Op die manier is het met goed geld naar kwaad geld gooien. De motivatie van leerkrachten zou er evenwel een stuk op vooruit kunnen gaan, als ze merken, dat er niet alleen aan de bovenbouw wordt gerenoveerd, maar dat er ook nieuwe fundamenten worden gelegd. Er wordt aan twee kanten gebouwd. Dat mettertijd het hele gebouw vernieuwd is geeft de burger moed en dat is winst, want elk beetje motivatie erbij komt ook het bestaande onderwijs ten goede (en bespaart weer de kosten van herstel).

Competitie en Cijfers

Hierboven werd al aangegeven, dat ik geen voorstander meer ben van cijfers en examens. Ik heb er zoveel vergaderingen en discussies over meegemaakt, dat allengs in mij de overtuiging gegroeid is, dat we het maar eens zonder moesten

---

¹¹ Zie de bijgaande advertentie op blz. 48

Why Company?

Worden u en ik door hetzelfde geïnspireerd?

Goedemiddag lezer,

Het inspireert mij als bij mensen tijdens een veranderingsproces het gevoel van 'moeten veranderen' omslaat in 'graag willen veranderen'. Heerlijk.

Why Company richt zich daarom op het innerlijk (de interne communicatie) van mensen en bedrijven. Daar bevindt zich het startpunt van zakelijk succes. Hoe krijgt u inzicht in de kwaliteiten van uzelf, uw medewerkers en/of uw bedrijf om deze vervolgens naar buiten toe effectief uit te dragen? Want imago en resultaat zijn binnen het bedrijfsleven van cruciaal belang. Alleen vergeet men vaak dat dit mede wordt bepaald door de interne situatie. De buitenkant is een logisch gevolg van de binnenkant. Blijkbaar straalt een individu, een team of een bedrijf dat uit. Dat kan je niet tegenhouden, ook al zou je het willen. We ondersteunen dan ook graag die organisaties die inzien dat zakelijk succes afhankelijk is van het wederzijds vertrouwen en respect dat bestaat tussen collega's. Hierdoor ontstaat een klimaat van creativiteit, persoonlijke groei, werkplezier en de moed om verantwoordelijkheid te nemen en op tijd weer los te laten.

Why Company helpt bij het verkrijgen van zo'n klimaat door aandachtig te luisteren, een dialoog aan te gaan, kwetsbaarheid te tonen, kwaliteiten van mensen ruimte te geven, trainingen te geven, mensen te coachen, brainstorm- en creativiteitssessies te leiden en te ondersteunen bij veranderingsprocessen. Met blijvende nieuwsgierigheid en zoekend naar de juiste vragen, want volgens ons is de meest succesvolle organisatie van de toekomst niet gericht op oplossingen, maar gericht op luisteren en vragen stellen.

Want door het stellen van vragen, creëer je nieuwe mogelijkheden, nieuwe ideeën, nieuwe visies, nieuwe dromen.

Geeft dit ook u inspiratie?

Ik hoor het graag.

Dank voor het lezen,

Yolanda Eijgestein
Postbus 747 - 3000 AS Rotterdam

proberen. De psycholoog A.D. de Groot heeft althans voor mijn gevoel met zijn boek *Vijven en zessen* (1966) geen oplossing geboden voor een betere beoordeling en daarmee betere motivatie van leerlingen¹². Een mens laat zich niet de maat nemen, hij wil geaccepteerd worden zoals hij is. En zoals hij is, heeft hij vele goede eigenschappen naast natuurlijk voor sommige situaties minder geschikte. Moet er dan geen competitie meer zijn? Als die er niet is, ontnem je de mens toch ook de prikkel uit zichzelf te halen wat erin zit? Er wordt altijd beweerd, dat competitie een goed middel is om je eigen krachten te leren kennen. Als zodanig moet er zeker een weg gevonden worden om deze te handhaven. Met enige fantasie kan dat zonder cijfers en examens en ... veel objectiever, dus beter.

Voordat ik daar nader over uitweid, eerst even dit: De vervelende kant van een competitie is, dat er vaak iemand bij betrokken wordt die dan moet vaststellen, dat hij de mindere was. Jantje vindt het leuk om altijd achten te halen, maar zijn zusje voelt zich met haar vijven minder senang en als het maar vaak genoeg gebeurt minder waard. Frits wordt nooit gekozen om mee te voetballen, want hij scoort nooit. Bij sport staat hij aan de kant. Erbuiten staan kan een leven lang gevoeld worden. Het kan ook tot onthutsende daden lijden. Ik hoef hier slechts te wijzen op de moorden die door jongens (aangeduid als regenjassenmaffia!) in Amerika gepleegd werden op medescholieren, leraren en zichzelf. Zij voelden zich buitengesloten. Zegt dit niet ook veel over het klimaat waarin zij opgroeiden? De moderne techniek geeft ons de kans onze krachten te meten, zonder dat iemand anders daar gevoelsmatig of anderszins last van heeft. Leerkrachten hoeven geen beoordelingen meer te geven aan proefwerken, indien leerlingen hun kennis via modules op het computerscherm uitbouwen¹³. Modules kunnen zo worden opgebouwd dat je alleen verder kunt als je het voorafgaande beheerst. In zijn rapportage aan het team, geeft de leraar door een computeruitdraai aan hoe ver de leerling in welke vakken is gekomen. Uit de gegevens blijkt ook waar de belangstelling van de leerling naar uitgaat en in welke richting hij dus moet worden gestimuleerd. De richtingen worden als gelijkwaardig naast elkaar door het team van leraren aangeprezen: Wij zijn als mens weliswaar niet gelijk, maar wel gelijkwaardig. We hoeven bijvoorbeeld de notaris niet meer boven de bakker op een voetstuk te plaatsen! Wat de taak van een leerkracht zo boeiend maakt, is, dat hij een strategie moet ontwikkelen, waarbij hij iedere leerling ervan overtuigt, dat hij een rol speelt in de evolutie¹⁴, dat zijn leven zin heeft, dat hij iets waard is voor

---

¹² Ik kan bv. officiële cijferlijsten van repetities op een hts van vele jaren na 1966 overleggen, waarin leerlingen volgens de driekwartsmaat lijken te zijn gemeten. Met de motivatie was het gedaan!!

¹³ Het is niet zo, dat ik er een voorstander van ben, dat leerlingen het grootste deel van hun tijd achter de computer doorbrengen. Het middel computer moet deskundig in een gevarieerd studieprogramma worden ingebouwd. Uiteraard kan het competitie-element dan ook in spelvorm worden ingebracht.

¹⁴ De redactie wordt weleens verweten, dat zij teveel zaken verbindt met de persoon en het werk van Teilhard de Chardin. Op haar komt dat over als: 'Geloven? Dat doe je zondag in de kerk'. Het feit, dat Teilhard in tegenstelling tot Darwin niet het toeval van de evolutionaire ontwikkeling, maar de doelgerichtheid ervan aantoonde, is inspirerend genoeg om hiermee richting te kunnen geven aan alles in het leven, dus zeker aan zo iets waardevols als de opvoeding en het onderwijs van onze kinderen.

zijn medemens en deze voor hem. Dan komen we heel dicht bij wat Ido Abram bedoelt met zijn boek *Erziehung und humane Orientierung*.

Maar wie pakt al deze ideeën op en doet er iets mee?

HvB

Naschrift redactie:

In het dagblad Trouw deed de docent Nederlands en filosofie Martin Slagter op 20 mei jl. onder de titel 'Scholen, stop toch met die schone schijn' de volgende oproep: "Maak ouders, leerlingen en politici duidelijk dat met de huidige financiële middelen het geven van goed onderwijs niet langer mogelijk is en dat dit, naar het zich laat aanzien, in de nabije toekomst alleen maar erger wordt. Doe dit in onderlinge solidariteit en erken daartoe dat scholen geen concurrerende bedrijven (dienen te) zijn maar onderwijsinstellingen, die in staat gesteld moeten worden te doen waartoe ze zijn opgericht: het verzorgen van kwalitatief hoogstaand onderwijs".

Met het bovenstaande artikel wil de schrijver als reactie op de artikelen in CIVIS MUNDI een positieve bijdrage leveren in de discussie over wat 'kwalitatief hoogstaand onderwijs' is en hoe dit zou kunnen worden gerealiseerd binnen een bestaand of redelijk verhoogd budget met mensen die ervoor te motiveren zijn. Omdat hij denkt vanuit de evolutie, heeft hij geenszins de illusie, dat het niet aanvankelijk als utopisch in de zin van niet-realiseerbaar zal worden verworpen. De hoop echter blijft, dat er eens in ministeries of onderwijsbonden de creativiteit ontluikt om de langetermijnvisie van het groeileerproces te realiseren. In de teilhardiaanse filosofie staat de 'inspanning' van het individu centraal om door druk veranderingen ten goede te bewerkstelligen. Het is dan ook verheugend, dat er steeds meer stemmen opgaan, die de druk achter de verandering verhogen.

*Zo schreef Annelies Huygen als onderzoeker marktwerking aan de Universiteit van Leiden onder de titel 'Onderwijs de markt op' (Trouw 01-06-'99) o.a.: "Kwalijker is nog dat concrete testresultaten [...] in deze concurrentiestrijd een allesoverheersende rol spelen. Ze staan centraal bij de publicaties over scholen, vooral ook in Trouw, bij de beoordeling van leraren en bij de wervingsactiviteiten voor nieuwe leerlingen. Tot punten achter de komma worden de resultaten vergeleken. Daarbij dreigt men over het hoofd te zien dat vorming van leerlingen meer omvat dan examens leren maken. Iedereen wenst dat leerlingen sociale vaardigheden verwerven, dat ze kritisch leren nadenken en dat er aandacht is voor buitenbeentjes. Deze vorming valt niet direct te meten, te wegen, uit te drukken in procentpuntjes. Bij onderwijs is het de kwaliteit die telt. Het huidige stelsel, waarin instellingen moeten streven naar een groter aantal leerlingen - gecombineerd met de forse bezuinigingen - leidt tot verschraling en verpaupering. Het duurt niet lang meer of het private onderwijs doet zijn intrede. [...] Jammer voor de minder gefortuneerden. **Wie wil zich hierbij neerleggen?***

Hubert Dethier 'De geschiedenis van het atheïsme'

Uitg. Hadewijch Antwerpen-Baarn - 1995

De crisis van het christelijke geloof -

1. De ervaring van de dood van God

1.1. De 'authentieke zin' van het leven

De invloed van Nietzsche en Kierkegaard was in de 19de eeuw nog zeer beperkt. Het christelijke geloof, zowel van protestantse als van katholieke signatuur, scheen nauwelijks aangetast te zijn. Ondanks het antiklerikalisme, bleef de Kerk sterk en schijnbaar ongeschonden in haar geloof overeind staan. Zij verzette zich tegen de wetenschappen, tegen het 'darwinisme' of de evolutieleer in het bijzonder. Van theologische kant werd erop gewezen dat door de mens te laten 'afstammen van een aap' men hem ertoe zou brengen elk geloof in zichzelf te verliezen en zich op een beestachtige wijze te gedragen. De Kerk stelde zich op als de grote macht ter verdediging van de 'waardigheid van de mens', maar de werkelijkheid van de Kerk stond haaks op haar eigen pretenties en aspiraties. Na de eerste wereldoorlog scheen er, vooral in Duitsland, maar ook in Frankrijk en in de Angelsaksische landen, blijkbaar een hernieuwing van de zogenaamde 'metafysica' plaats te vinden. Grote bekeringen vonden in Frankrijk plaats. Bergson in Frankrijk en Max Scheler in Duitsland traden op als de grote vernieuwers van de christelijke gedachte. Het zogenaamde 'scientisme' scheen overwonnen te zijn, de marxistische gedachte en de neo-positivistische scholen gaven de indruk in ademnood te verkeren. Nochtans had Max Scheler de katholieke kerk definitief de rug toegekeerd ten gunste van een zeer persoonlijk pantheïsme met existentieel karakter. Binnen de christelijke wereld ontwikkelde zich een theologische gedachte die de - door Nietzsche en Kierkegaard voorspelde - diepe crisis van het christendom inluidde.

Ons doel is niet een cultuurgeschiedenis van het atheïsme en het theïsme te schrijven, noch een volledige geschiedenis van het atheïsme met al zijn vertegenwoordigers op te stellen. Het gaat ons om een oriënterende problematiek vanuit een atheïstisch standpunt. De gedachtegangen van protestantse theologen als Paul Tillich, Rudolf Bultmann en van katholieke theologen als Alfred Loisy, Henri de Lubac of Karl Rahner kunnen ons daarom niet onverschillig laten, evenmin als de standpunten van denkers als Teilhard de Chardin en John A.T. Robinson¹. De crisis van het christendom bestond erin dat het van binnenuit in het eigen geloof werd aangetast en dit in een wereld, die zich, ondanks de 'herleving van de metafysica', vastberaden van de metafysica en van de theologie had afgewend, om uiteindelijk het leven op aarde leefbaar te maken en de grote planetaire vrede te helpen verwezenlijken. In het christendom werd met heel veel oude zienswijzen afgerekend.

Zelfs de groei van de Kerk in sommige landen, zoals de Verenigde Staten, kon de dood van God binnen het christendom niet ongedaan maken, netzomin als de talloze moderniserende maatregelen van de kerkelijke overheid daartoe in staat waren. In de rijpwording van de mens vindt er een gebeuren plaats waartoe het afsterven van de oude godsdiensten behoort. De mens komt er langzaam toe zijn doeleinden immanent te stellen en niet zomaar vanuit de eeuwige toekomst. Hij zoekt de zin van het leven niet in het hiernamaals, maar in het aards geluk en dat wordt voor hem de authentieke zin van het leven.

1.2. Het Beloofde Land en het neo-cesarisme: de troost van het geloof

Inderdaad is heel het verleden van de mens zo ellendig, dat hij niet anders kan dan troost zoeken in de belofte van een mogelijk geluk in het hiernamaals. Kant heeft die werkelijkheid geformuleerd door het postulaat van de praktische rede of de overeenstemming van de plicht en het geluk. Zo werd het geluk realistisch opgevat als het Beloofde Land, niet als een praktisch doeleinde van de menselijke activiteit, die uitsluitend op de plicht gefundeerd is, maar als een toekomst buiten de tijd, na de dood. De burgerlijke werkelijkheid van de moraal van de plicht werd een zware en angstwekkende last. De burgerlijke moraal, die zich van de christelijke religie had afgewend, vond niet 'de weg terug' maar liep uit op een praktisch nihilisme van het cynisme of wendde zich tot de christelijke religie in de strijd tegen het marxisme en het communisme.

a) Eerst verviel men in een nieuw heidendom van nationaal-socialistisch en racistisch karakter, maar eveneens in een nieuw cesarisme, in verschillende landen gesteund door de Kerk. Gedurende de zware morele crisis van Europa tussen 1918 en 1945 traden de kerken niet op als verdedigers van de vrijheid en de democratie, maar waren ze doorgaans verbonden met of stelden zich positief op ten aanzien van de conservatieve en cesaristische regimes. Zelfs de stellingname van de paus tegen het nationaal-socialisme en het antisemitisme was uitermate lauw. De Kerk had overigens al in 1927 een concordaat gesloten met Mussolini en in 1935 met Hitler. In sommige landen hebben hoogwaardigheidsbekleders zich op een ergerlijke wijze met de Duitse politiek gecompromitteerd. Dit was onder meer het geval in Polen en Zuid-Slavie. Na 1945 begon de koude oorlog. De Kerk werd de trotse banier waarrond zich uitgesproken conservatieve en reactionaire machten schaarde. Zij trad op als het denkende en strijdende hoofd tegen het marxisme, het communisme en alle mogelijke soorten atheïsme (cfr. de encycliek *Humani generis* van 1952). De Kerk politiseerde haar geloof en ontdeed het gedeeltelijk van zijn inhoud. Doordat zij opportunistische doeleinden ging nastreven veranderde de katholieke kerk in sommige landen zelfs in een politieke partij. Het optreden van de Kerk in de wereld was en is van zulke aard, dat zijzelf het atheïsme als het ware voortbracht en dit in veel grotere mate dan de acties van de godsloochenaars, die overigens nooit veel betekenis hebben gehad.

b) Hierbij komt nog een ander verschijnsel, dat kenmerkend is voor de 20e eeuw: door de groei van de welvaart belandt de mens in een geestelijke sfeer waarbinnen nog weinig behoefte bestaat aan onsterfelijkheid van de ziel of troost voor de ellende. Dit betekent niet dat de dood genegeerd wordt, integendeel zelfs. Bij sommige denkers als Miguel de Unamuno, Martin Heidegger, Karl Jaspers en Jean-Paul Sartre wordt hij zelfs essentieel, precies omdat het leven in het hiernamaals verzaakt wordt. De verzwakking van de behoefte aan onsterfelijkheid gaat gepaard met een sterke ontwikkeling van de wetenschap en de verspreiding van de wetenschappelijke kennis bij de massa²: de oude geloofspunten en religieuze voorstellingen houden niet langer stand. Indien sommigen nog naar de kerk gaan, dan is het niet enkel uit gewoonte en fatsoen, maar ook om meer esthetische redenen, zoals Jean-Paul Sartre constateert bij zijn eigen familieleden: *'Le dimanche ces dames vont parfois à la messe, pour entendre de la bonne musique, un organiste en renom; ni l'une ni l'autre ne pratique mais la foi des autres les dispose à l'extase musicale; elles croient en Dieu le temps de goûter une toccata.'*³ Dit esthetisch religieus atheïsme heeft zijn ontwikkeling vooral aan de muziek te danken. Wij hebben reeds gewezen op de kunst als religie, hier gaat het om nog veel meer: binnen de godsdienstige praktijk zelf brengt de kunst het atheïsme voort. Hetgeen tijdens de Renaissance plaats vond, wordt nu op veel grotere schaal herhaald: het wordt een fenomeen van de massa.

c) Een derde factor die het oude geloof heeft verbrijzeld is de georganiseerde wreedheid, de massamoord, zonder dat de kerken daartegen geprotesteerd hebben, zonder dat God gesproken heeft. *Der Stellvertreter* (1963) van Rolf Hochhuth irriteerde niet alleen de katholieken maar ook andere theïsten, omdat de auteur doorheen de onverschilligheid van de plaatsvervanger van God, ook het zwijgen van God zelf aanklaagt. Het grote leed van de wereld, de diepe melancholie van massamoord en collectieve krankzinnigheid, hebben het religieus geloof diep aangetaast. Kan iemand nog in God geloven na Auschwitz? De enige uitweg is de kwade trouw: loochenen dat Auschwitz ooit bestond of doen alsof er niets is gebeurd.

1.3. De rijpwording van de mens

Pierre Teilhard de Chardin verwoordt de crisis van het katholiek geloof die wordt veroorzaakt door de wetenschap, John A.T. Robinson drukt de crisis van de christelijke theologie zelf uit. De technische activiteit van de mens maakt hem rijp, hij ziet in dat gebeden niets uithalen, wel efficiënte en methodisch ontwikkelde daden. Het oude kerkelijke geloof werd hierdoor in zijn kern aangetast. De rijpwording van de mens betekent dat hij actief zijn eigen wereld op aarde kan organiseren, dat hij zich hiervoor niet tot een of andere bovennatuurlijke macht moet wenden. Zonder theorieën, zonder enige metafysica of theologie, heeft de hedendaagse mens het probleem van de zelfvoltooiing, de zelffundering, de zelf-schepping als een reële historische taak aanvaard. De kerkelijke zielenzorg verliest elke zin, maar hiermee vervalt heel veel, zo onder meer de behoefte aan heil, verlossing en troost. De enige mogelijkheid die het christendom nog rest zou wel-

licht liggen in de toenemende massificatie, die de rijpwording van de mens in de weg staat, een globale ideologie nodig heeft en een collectief, door een sterk gezag opgelegd geloof. De christelijke theologie en haar wereld- en levensvisie zijn in ieder geval verouderd. Een aanpassing en een vernieuwing worden noodzakelijk. Hierna gaan we wat dieper in op twee beroemde 'vernieuwers' uit de vijftiger en zestiger jaren: Pierre Teilhard de Chardin en John Robinson.

2. Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955)

2.1. De bekommernis over de toekomst van de mens

Het probleem van de technische massamaatschappij en de plaats van de enkeling daarin overheerst het hedendaagse denken, de literatuur en de kunst. Wie denkt hierbij eigenlijk na? De massa zelf? Dat klinkt wellicht paradoxaal maar is het dat wel? Eigenlijk niet. De democratisering van de gedachte heeft mensen die tot nu toe helemaal niet in staat waren na te denken en maar tevreden moesten zijn met een of andere kerkleer, tot op een zekere hoogte geïndividualiseerd. De massa is bij nader inzien niet zo homogeen als ze wel lijkt. Ze is weliswaar onderworpen aan een toenemende eenvormigheid, maar tot die eenvormigheid behoren scholen, die de leerlingen ertoe aanzetten de werken van grote individualisten te lezen en te bewonderen. De nieuwe individuen, door de massificatie opgevoed, stellen zich de vraag welke zin hun algemeen geproduceerde eigenheid in een massamaatschappij kan hebben. Hier ontmoeten ze dan de nakomelingen van de individuele denkers, die zich eveneens bijzonder onbehaaglijk voelen in die gemassificeerde samenleving. De meeste existentiële problemen spruiten hieruit voort.

Tegelijkertijd wordt de mens geconfronteerd met andere, uiterst reële uitdagingen. De ruimte krimpt in: de toenemende snelheid waarmee men zich kan verplaatsen, de bedreiging van de overbevolking, de voedselschaarste, de democratisering van de cultuur. Hoe hierop reageren? Welke toekomst heeft de mens? De antwoorden op deze vragen zijn weliswaar zeer afwisselend maar kunnen toch min of meer gegroepeerd worden. Sommigen doen een beroep op de wet van actie en reactie. Aan de massificatie zal wel een einde komen en dan zal er weer een tegengestelde beweging inzetten. Anderen zijn er diep van overtuigd dat we ons in een kringloop bewegen en dat er eigenlijk niet veel nieuws gebeurt. We hoeven ons eigenlijk niet te verontrusten. Die twee richtingen vormen de middengroep van twee uitersten: aan de ene kant bevinden zich degenen die een naderende catastrofe voorspellen, een inkrimpende en stervende tijd, aan de andere kant degenen die een volstrekt nieuwe tijd verwachten. Hegel heeft deze problematiek behandeld in het voorwoord van de *Fenomenologie van de Geest* en ook in sommige van zijn latere teksten. Ook Nietzsche - al hing hij een cyclische tijd aan - onderkende een zekere opgang (de zon in het zenith, middag). Marx beschouwde de geschiedenis tot nu toe als prehistorie van de authentieke geschiedenis die eerst in zijn tijd vaag zichtbaar werd. Henri Bergson, Bertrand Russell⁴, Julian Huxley⁵, Roger Garaudy⁶

en Pierre Teilhard de Chardin⁷ gingen allen in op het probleem van de vooruitgang van de mensensoort.

Bij deze denkers overheerst de bezorgdheid over de toekomst van de mens. Zij stellen zich de vraag of we niet op weg zijn naar een totale mens, in die zin dat alle individuen, die we nu zijn, de cellen van een nieuw reusachtig lichaam zullen vormen, van een nieuw dier of oppermens, met bijgevolg een ander karakter dan het onze. De grote oorlogen, waarin het individu tot niets werd herleid, de georganiseerde staatsmoorden door totalitaire staten die miljoenen mensenlevens aan hun willekeur onderwerpen en de technologische wereld in haar geheel schijnen die 'oppermens' al aan te kondigen. De fenomenen die hiermee gepaard gaan vertonen wel een catastrofaal karakter, maar ze wijzen in dezelfde richting: ontbinding, verzwakking en versmalling van het individueel bewustzijn, groeiende culturele vermoeidheid en snakken naar rust, contemplatie, uitdoving in het niets. Hiervoor gaat men op zoek naar nieuwe mystieke psychologieën zoals de dieptepsychologie van C.G. Jung (1865-1961), die de vorm aangenomen heeft van een nieuwe theologie. Er bestaat haast geen bewuste mens of hij heeft het 'gevoel' dat iets voorbij is, dat een nieuwe gast op komst is. Men voelt een bepaalde vermoeidheid, een vage ontredde. Bij sommigen geven die gevoelens aanleiding tot een verlangen naar hervorming en verandering, bij anderen vloeien er ontgoocheling, quiëtisme, wanhoop en een onbepaalde angst uit voort. Wie zou die nieuwe gast wel zijn? Wat zou hij brengen en verkondigen? Daarbovenop is er nog de voortdurende dreiging van een nieuwe catastrofe, die wel eens definitief zou kunnen zijn. Pierre Teilhard de Chardin heeft dit grote probleem van onze tijd het scherpst en het diepzinnigst uitgedrukt.

2.2. De hegelianisering van het christendom: pantheïsme

Pierre Teilhard de Chardin herneemt de beweging van het christendom en leidt ze bewust of onbewust in hegeliaanse banen. Hij wijst erop dat de mens de organische, biologische evolutie omzet in een volslagen nieuwe richting, namelijk die van het bewustzijn.

a) Aan de biologische erfelijkheid beantwoordt de opvoeding, die op haar beurt een biologische betekenis heeft. Het doel van die opvoeding is een groeiend collectief bewustzijn, waardoor na verloop van tijd een algemeen menselijke persoon ontstaat. In de opvoeding wordt de erfelijke arbeid voortgezet, met een steeds hoger bewustzijn als gevolg.

b) De opvoeding leidt naar een 'langzame samenloop van de geesten en harten'. De opvoeder is de tolk van die groei naar eenheid.

c) Hierdoor wordt 'de progressieve inlijving van de wereld in het geïncarneerde Woord' mogelijk gemaakt. Wat betekent dat? Op het eerste gezicht stelt men zich tevreden met een klaarblijkelijke 'orthodoxie', in welk geval Teilhard de Chardin

niets anders zou hebben beweerd dan dat de wereld zich naar God toe beweegt, die op haar wacht tot ze rijp is voor Hem. Een mooie gedachte, die wellicht in staat is de gelovige en de schepping met de evolutie te verzoenen, al vloeien hieruit heel wat moeilijkheden voort, aangezien volgens het christelijke geloof Christus al teruggekeerd is en de zondige mens heeft verlost. Nu schijnt diezelfde mens zich naar een tweede Christus toe te bewegen. Daarom kan dat bezwaarlijk als de achterliggende gedachte van Teilhard de Chardin opgevat worden.

In het voetspoor van Hegel, maar ook van Nietzsche, verwijst Teilhard de Chardin naar de Oppermenselijkheid, naar de toenemende bewustwording van God doorheen de mens. Teilhard de Chardin is een panentheïst (noch een pantheïst, noch een theïst, maar de twee tegelijk). Die dialectiek van de twee is de oorspronkelijkheid van zijn gedachte: 'Het christendom is per definitie en essentieel de godsdienst van de Incarnatie. God verenigt zich met de Wereld die hij schept om haar vervolgens te verenigen en op een zekere wijze in Hem in te lijven. In dit gebaar drukt zich voor de Christusvereerder de universele geschiedenis uit.'⁸

Die voorzichtige, schijnbaar orthodoxe formulering geeft in één trek de gedachte van Teilhard weer. Christus giet zich in de wereld uit, zieltoogt en herrijst in haar, wordt in de wereld door zich in haar te verliezen en door ze in zich op te nemen: 'Christus, wij weten het, voltooit zich langzamerhand door de som van onze individuele inspanning doorheen de eeuwen. Met welk recht geven we steeds een metaforische betekenis aan deze vervulling en beperken we haar uitsluitend tot het abstracte domein van de zuivere bovennatuurlijke actie? Zonder de biologische evolutie, die de hersenen opgebouwd heeft, zou er geen geheiligde ziel zijn: a fortiori, zou er zonder de evolutie van de collectieve gedachte, die enkel het menselijk bewustzijn op aarde kan verwezenlijken, sprake kunnen zijn van een vervulde Christus? Anders gezegd, zou zonder de aanhoudende arbeid van elke menselijke cel, om alle andere te vervoegen, de *parousia* (= wederkomst van Christus- red.) fysisch wel mogelijk zijn?'⁹

De evolutie, de geschiedenis van de mens als een vooruitgang, als de verwezenlijking van de mensheid in een groeiend bewustzijn, is de verwezenlijking van God. Met de mens wordt tegelijk God. Ze zijn onscheidbaar, ze vormen de hogere eenheid, die elke gegevenheid overtreft. De beweging gaat naar een totalisatie toe, die zich historisch uitdrukt in een bewustzijns-groei en een socialisatie of convergentie naar een centraal punt. Bestond dit punt altijd al en trekt het de divergerende elementen aan als een lamp de vliegen of vormt de zwerm, uit hoofde van zijn beweging, zelf het middelpunt? Duidelijk heeft Teilhard de Chardin zich hierover niet uitgesproken. Hij verkoos nochtans de eerste hypothese, die van een bestaand convergentiepunt, dat een mysterieuze aantrekkingskracht op de wereld uitoefent. De beweging gaat naar een hogere persoon toe.¹⁰

Betekent dit een groei van de vrijheid? Wie is deze persoon? Heel zeker niet de geatomiseerde individualiteit, maar de door de liefde buiten zijn perken uitgroei-

ende subjectiviteit, waardoor de eenheid van de verscheidenheden verwezenlijkt wordt.¹¹ Het probleem van de vrijheid wordt dus een probleem van de bewustwording in een groeiende socialisatie, maar de persoon, die Teilhard precies in dit laatste geval bedoelt, is geenszins geruststellend. Niets sluit hier immers een totalitaire maatschappij uit. Meermaals wijst Teilhard de Chardin erop dat de totalitaire regimes vingerwijzingen en positieve aanduidingen bevatten voor de evolutie van de mensheid. Wel waarschuwt hij tegen de verwarring tussen een mierenhoop en een menselijke socialisatie. Voor de mogelijke analogie tussen beide wil Teilhard de ogen niet sluiten.

2.3. Evolutie als toenemende innerlijkheid en groei van het bewustzijn

De evolutie ziet Teilhard de Chardin als een toenemende innerlijkheid, gedragen of uitgedrukt door de complexiteit en het bewustzijn. In de **geosfeer** heerst de materie: er bestaat tussen innerlijk en uiterlijk een onmerkbaar onderscheid. In de **biosfeer** is de innerlijkheid er als een groeiend bewustzijn of een innerlijke centralisatie. In de **noösfeer** ontstaat een bewustzijn in het vierkant of zelfbewustzijn. Door dit zelfbewustzijn onderscheidt de mens zich van de andere levende wezens. Het menselijke zelfbewustzijn zet de evolutie voort; het blijkt daar zelfs geschikt voor te zijn, omdat het, als zelfbewustzijn, niet anders dan als co-bewustzijn mogelijk is. Dialectisch ontstaat er een geheel nieuw bewustzijn: dat van de Oppermens. Het is een nieuw centraal bewustzijn, dat niet is samengesteld uit de veelvuldigheid van de andere bewustzijnen, maar hun dialectische synthese is, die, zonder de afzonderlijke bewustzijnen te vernietigen, ze overspringt en opheft. Er is convergentie in verscheidenheid, toenemende vergeestelijking van de materie, geleidelijk aan, lichtend ontwaken van God uit een oer-oude sluimering: 'Pressés les uns contre les autres par l'accroissement de leur nombre et la multiplication de leurs liaisons, serrés (...) entre eux l'éveil d'une force commune et le sentiment d'une angoisse commune - les Hommes de l'avenir ne formeront plus, en quelque manière, qu'une seule conscience (...).'¹² De groei van het bewustzijn betekent de uitdoving van het heelal: *'Comme une marée immense, l'Être aura dominé le frémissement des êtres. Au sein d'un Océan tranquillisé, mais dont chaque goutte aura conscience de demeurer elle-même, l'extraordinaire aventure du Monde sera terminée. Le rêve de toute mystique aura trouvé sa pleine et légitime satisfaction. Erit in omnibus omnia Deus.'*¹³

In een aantekening van 7 april 1955, drie dagen vóór zijn dood, schreef Teilhard de Chardin het volgende:

1. Saint-Paul: les trois versets: En pâsi panta Theos
2. Kosmos = Kosmogénèse Biogénèse Noogénèse
Christogénèse
3. Les 2 articles de mon Crédo: - L'univers est centré
- Le Christ en est le Centre

2.4. De dubbelzinnigheid van Pierre Teilhard de Chardin

De dubbelzinnigheid blijft bestaan, omdat Teilhard de Chardin als het ware gevangen zat in een oude christelijke terminologie, die hij van binnen uitholde en elke traditionele betekenis ontnam. Beschouwd vanuit zijn eigen standpunt van het bewustzijn, deed hij dat bewust. Zonder dat hij het ooit uitdrukkelijk formuleerde had hij de christelijke waarheid evolutief opgevat, omdat hij een evolutie in het bewustzijn aanvaardde. Wat de christenen al tweeduizend jaar waarnamen, dachten, en in hun taal uitdrukten was waar, maar de waarheid is niet statisch. Op dit ogenblik kunnen we kwalitatief en kwantitatief veel meer onderscheiden, de formulering van de christelijke waarheid is daarom anders, ze is nieuw. Het probleem van het worden van de waarheid, haar manifestatie en openbaring heeft Teilhard niet gesteld.

Teilhard heeft echter wel een wezenlijke trek van de (christelijke) onverdraagzaamheid geformuleerd: de onbeweeglijke, eeuwig geldende waarheid. In dezelfde zin zijn ook de vulgaire marxisten werkzaam: de totale waarheid van het marxisme moet altijd bewezen worden, nooit wordt zelfs maar enige twijfel uitgesproken over de waarheid die Marx of Lenin geformuleerd hebben, het enige wat moet worden verricht is de uitputtende of uithollende interpretatie van de oorspronkelijke tekst, hetgeen Teilhard de Chardin ten volle doet met het christelijke credo, net als sommige van zijn discipelen: Cuénot, Chauchard of Wildiers.

Op dezelfde wijze gaat Teilhard de Chardin te werk om de fundamentele begrippen van de democratie - vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid - te verklaren: 'Vrijheid: d.w.z. kans aan elke mens (door opheffing van hinderpalen en door het aanreiken van de gepaste middelen) geboden, om zich te trans-humaniseren, door **tot het uiterste** van zichzelf te gaan. Gelijkheid: d.w.z. recht van elke mens om, volgens zijn kwaliteiten en krachten **deel te nemen**, aan de gemeenschappelijke inspanning, om, de één door de andere, de toekomst van het individu en van de soort te bevorderen (...) Broederlijkheid: d.w.z. zin van een organische wederzijdse verbinding (*sens d'une interliaison organique*) van mens tot mens, gefundeerd niet alleen op onze min of meer toevallige coëxistentie aan de oppervlakte van de Aarde, of (zelfs) op een gemeenschappelijke afkomst - maar op het feit allen samen **het uiterste front** (*le front extrême*) te vertegenwoordigen, het uiterste punt van een evolutieve golf die nog in volle ontwikkeling is.'¹⁴

Op die manier formuleert Teilhard de Chardin een geheel nieuwe opvatting van de democratie, die zowel socialistisch als individualistisch is. Aan het individu dient een zo groot mogelijke vrijheid ter oriëntatie geschonken te worden, in de zin van een groeiend bewustzijn en zelfbewustzijn. Eveneens dienen convergentiestromingen verzekerd en in de hand gewerkt te worden, waarin de individuele initiatieven hun voltooiing en een houvast kunnen vinden: 'Alleen een machtige polarisatie van de individuele willen kan, na elk fragment van de Mensheid naar de ontdek-

king van zijn bijzondere vorm van vrijheid geleid te hebben, de convergentie en de tewerkstelling van deze veelvuldigheid in een enkel samenhangend planetair stelsel verzekeren.¹⁵

Terwijl we in de reële beweging van het marxisme de tendentie tot vorming van een mierenhoop moeten constateren, ontdekken we bij Teilhard de Chardin een opmerkelijke poging om datzelfde marxisme nieuw leven te schenken, en dit via zijn opvatting van de oppermenselijkheid. De democratie is een stadium op weg naar de Oppermens omdat zij een onvolledig en van veel uitwassen voorzien co-bewustzijn probeert te verwezenlijken. Zoals Teilhard de Chardin de democratie opvat bevindt zij zich in de beweging en in de zin van de geschiedenis. Welke rol spelen hierbij de denkende individuen? Doorgaans werd de filosofen vroeger verweten dat zij zich alleen maar tot uitzonderlijke individuen, tot genieën richtten. Tegenwoordig kan dat niet meer het geval zijn. De uitzonderlijke krachtsinspanning, de machtige 'zucht vooruit', grijpt almaar meer enkelingen aan. Teilhard wijst dikwijls op de groei van de universiteiten, de toename van het weten, de democratisering van de gedachte.¹⁶ Maar heel wat mensen schijnen dit nog altijd niet in te zien. Daarom is het de taak van het denkende individu zoveel mogelijk licht te verspreiden.

2.5. De zin van de Aarde

De gedachte, het bewustzijn en het worden zijn voor Pierre Teilhard de Chardin belangrijke en vanaf een bepaald punt doorslaggevende middelen in deze ontwikkeling. Hij staat niet huiverig tegenover de gemassificeerde of zich massificerende maatschappij, maar hij stapt kordaat in de stroom en probeert door zijn werk de loop ervan te beïnvloeden. Door op bezinning en reflectie in te werken en de mens ertoe te brengen zelf de 'zin van de aarde' te worden, en dit in de richting van een Oppermens, die op het Hoogste Punt met God zal convergeren (waarbij helemaal niet uitgemaakt is of deze convergentie niet de 'schepping' van God door de mens is, in die zin dat het *co-bewustzijn* zich eerst in de Oppermens - Christus - omzet). Waarna de Oppermens zichzelf in God omzet en zo de lichtende eenheid van alles bewerkstelligd wordt! In die richting werken geeft de mens, wiens denken niet zomaar toevallig is, kracht en dynamisme.

2.6. De reële hel van de pseudologie

Het moet gezegd worden dat veel van Teilhards gedachten, ondanks hun indrukwekkende diepte, iets dubieus hebben. Zo verdoezelt hij het reële gevaar dat de mens tegenwoordig vanuit de ontwikkeling van de techniek bedreigt. Dat gevaar is niet de ondergang, noch de omzetting in een mierenhoop, zelfs niet de *unanimisatie*, maar de reële schepping van de hel. Tot nu toe dacht men dat de hel een oord van zwaveldampen en allerlei verschrikkingen was, waar men alle hoop definitief moest opgeven. Maar de echte hel is de hygiënische en comfortabele maatschappij van het welzijn, waarin elke echtheid verloren is gegaan en de pseudo-logie overheerst. Onze westerse democratie staat *pseudo-logisch* in het

teken van het *alsof*, het *ongeveer*, het *bijna* en het *zoals*. Zij heeft in menig opzicht als voorbeeld de Amerikaanse maatschappij, waarin de zinloosheid van het bestaan een dagelijkse realiteit is geworden.

a) Het *alsof* is de analogie, zeer geliefd in katholieke middens en door Teilhard de Chardin met grote virtuositeit toegepast. De analogie betekent een moraal als decor en als decoratie, dus als onwerkelijkheid. Gedurende de laatste wereldoorlog werd wel verteld dat Goebbels in de Hemel was beland. In de plaats van een duister gangetje, koos hij een brede baan met aanlokkelijke uitstalramen, maar toen hij de deur van een winkel wou openen, stelde hij vast dat het om een *trompe-l'oeil* ging, op een muur geschilderd. Toen hij naar Sint Pieter liep en om uitleg vroeg, kreeg hij als antwoord: propaganda. Het *alsof* is een propagandistisch voelen en denken, 'iets' dat bij de mode, bij de tijd past. Analoge gevoelens zijn decoratief en daarom kunstmatig.

b) Het *ongeveer* is het halve. Het drukt zich uit in de haast, in de onafgewerktheid, in gevoelens en gedachten die ongeveer droef zijn en ongeveer gedacht worden. Het gaat om een nieuwe wijsheid. Men zegt iets van of tegen iemand en men gelooft het ongeveer. Het is helemaal geen ongeloof, het is ook geen geloof. Hoe sympathiek en aantrekkelijk ook, het denken van Teilhard de Chardin doet maar al te dikwijls aan dit 'ongeveer' denken. Is hij christen? Heel zeker is hij christen, maar ... zelf verklaarde de beroemde pater jezuïet: 'Je ne suis ni un philosophe, ni un théologien, mais un étudiant du phénomène, un physicien au vieux sens grec.'¹⁷ Hoe kan een jezuïet iets dergelijks verklaren? Nu, we kennen het antwoord: de schakeringen, *cum grano salis*, het ongeveer. Inderdaad is Teilhard de Chardin ongeveer een atheïst, ongeveer een pantheïst, ongeveer een christen, ongeveer een katholiek, ongeveer een jezuïet. Met het ongeveer worden de muren van de hel versierd. Het ongeveer is het reële atheïsme van het hedendaags christendom.

c) Het *bijna* kennen we maar al te goed: het is de typische helse beleving van een mens die het groot lot zou hebben gewonnen, alleen had de één een twee moeten zijn, voor de rest klopten alle cijfers. Bijna had hij de trein gehaald, maar hij was net twee minuten te laat. Veel mensen hebben bijna lief, maar de echte liefde komt meestal te laat. Iemand is een tijdlang bevriend met een meisje, bijna was hij van haar gaan houden, had hij maar geweten dat ze van hem hield. Hoe is het mogelijk dat hij het niet heeft gezien? Ja, bijna... Nu is het te laat. Ook Teilhard de Chardin lijdt aan het 'bijna'. Hij is bijna een atheïst, op het randje af, zoals hij bijna een christen is. Heel veel van wat hij zegt is bijna waar. Het *bijna-christendom* doet zich op een zeer merkwaardige wijze voor als ongelovig geloof.

d) Ook het *zoals* is fundamenteel voor de huidige maatschappij, die gebouwd is op imitatie. Nagebootste gevoelens en gedachten, nagebootste levenshoudingen, nagebootste kunst (sommige musici zijn meesters in het nabootsen van andere meesters). In een bepaald opzicht bootst Teilhard de Chardin de Kerk na en

vooral, in zijn visie op de toekomst van de mens, de Orde der Jezuiten, maar hij bootst ook de wetenschap na. Hij denkt na over de theologie zoals een fysicus in de Griekse zin en over de fysica zoals een theoloog. Dat Teilhard de Chardin veel gehoor vond in katholieke kringen is begrijpelijk. Het kwam er immers op aan een ouderwets geworden geloof aan de eisen van de tijd aan te passen, vooral aan bepaalde resultaten van de wetenschap, die een bedreiging zijn geworden voor het christelijke geloof, dat op de koop toe politiek gecompromitteerd is. Teilhard de Chardin probeerde de kerkelijke leer aansluiting te doen vinden bij de hedendaagse situatie en aldus een 'panchristendom' te funderen. Wanneer men een wetenschappelijk standpunt inneemt, dan is het theologisch, denkt men theologisch, dan is het weer wetenschappelijk.

Teilhard de Chardin heeft de innerlijke beweging geïnaugureerd van een christendom zonder religie, zonder dogma's, zonder een vaste leer. Hij heeft noch een theïsme, noch een atheïsme of antitheïsme ontwikkeld, evenmin als een pantheïsme, wel heeft hij een persoonlijk panentheïsme uitgewerkt, dat als zodanig veel verder reikt dan het stoutmoedigste atheïsme in het verleden.

Commentaar van de redactie: In GAMMA jrg. 6, nr. 2 openden wij op blz. 17-20 de mogelijkheid voor discussie met atheïsten. Prof. dr. Herman Philipse reageerde telefonisch, dat deze "tegen zijn wetenschappelijk geweten zou ingaan". Onduidelijk daarbij was, of hij op het niveau van GAMMA doelde of op zijn kennis van Whitehead. Wij drukten hierboven met toestemming van de uitgever een deel af van het werk van zijn collega-atheïst. Een van onze medewerkers op zijn beurt vond het beneden zijn niveau om hierop te reageren. Zo komen we echter niet verder. Wij willen een debat op grond van eerlijke argumenten en menen die gevonden te hebben in het moderne wereldbeeld van Teilhard en Whitehead, dat tevens leidt tot een modern godsbeeld en herinterpretatie van overgeleverd cultuurgoed. Dat Hubert Dethier - zoals wij vaker bij atheïsten constateerden - zijn betoog op een verouderd godsbeeld opbouwt, is vanuit dit stuk aantoonbaar. Omdat immers God in de filosofie van Whitehead niet als almachtig wordt beschouwd en de mens volledig verantwoordelijk wordt gesteld voor zijn daden, is de vraag "of iemand na Auschwitz nog kan geloven" (p. 52) niet meer relevant. De autonomie van de mens, die de atheïst ziet als een reden, waarom "de kerkelijke zielenzorg elke zin verliest" wordt goeddeels door de huidige theologie bevestigd. Maar hiermee is - zoals Dethier stelt - nog niet "de behoefte aan heil, verlossing en troost" vervallen. Het is juist omgekeerd. Doordat de mens meer zelf verantwoordelijk werd, is die behoefte sterk toegenomen en heeft de zielzorg een nieuwe zin gekregen. Pierre Teilhard de Chardin, van wie Dethier terecht zegt, dat deze het "probleem van onze tijd het scherpst en het diepzinnigst heeft uitgedrukt" (p. 54) beseft als geen ander dat het christendom van een autoritair machtsinstrument zou moeten veranderen in een zorgzame en liefdevolle moeder. Dat zij de geest uit de materie zou moeten bevrijden om blijvend te kunnen inspireren. Hij zag dan ook de afstomping van de geest, die zich uit in de verveling

waarmee de welvaart gepaard kan gaan, als het grote gevaar voor het voortbestaan van de mensheid. Komt dit niet dicht bij de voorstelling van Dethier, die "de echte hel" omschrijft met "de hygiënische en comfortabele maatschappij van het welzijn, waarin alle echtheid verloren gegaan is [...] en de zinloosheid van het bestaan een dagelijkse realiteit is geworden" (p. 58)? Zoals een moeder zin geeft aan haar bestaan en dat van haar kinderen niet door zich te specialiseren op één taak, maar alle gebieden van het leven te benaderen vanuit haar liefde, zo poogt Teilhard het christendom vanuit zijn werk, wetenschap, filosofie en mystiek een zin te geven, waarin hij allen wil laten delen. Men kan hem niet verwijten, dat hij alles 'bijna' 'ongeveer' of 'half' is. Een halve fles wijn is ook wijn. Voor pessimisten is hij half leeg, voor anderen half vol. Teilhard heeft iedereen uitgenodigd zich voor het geheel in te spannen. Daarop ingaan getuigt van niveau!

Pro-GAMMAatjes:

- Cursusprogramma **FILOSOFIE OOST-WEST - UTRECHT**, Vredenburg 19, **10-16.30 uur, Zaterdag 11 sept.** * Spiritualiteit in het dagelijkse leven, De ontroering van het leven, Prof. Dr. M.A. Lathouwers; * Spiritualiteit in het dagelijkse leven, De psychologie van het Boeddhisme, Dr. H.F. de Wit; * Brugfiguren tussen India en het Westen, Dat ben Jij: de bevrijdende Vedantavisie van Ramakrishna en Nisargadatta Maharaj, Dr. D. Tiemersma; * Spiritualiteit en maatschappelijke betrokkenheid, Individualisering, individua-tie en zingeving in de postmoderne samenleving, Drs. Th.P.M. van Leeuwen; **Inl. tel.: Hans Bosse 040-211 33 44 en Joke Koppius 0571-270 434.**
- Zojuist verschenen: **'WERELD DELEN op weg naar EEN wereld, EEN mensheid'** (red. John Habets en Henk Gloudemans, 208 pagina's - f 34,90 - Uitg. Ten Have. Verkrijgbaar in de boekhandel of bij de Hongerstichting Postbus 27, 3800 AA Amersfoort. Tel. 033 - 4650840 - gironummer 4373079 o.v.v. 'bestelling WD'). Met dit boek zet de Hongerstichting de bewustwor-ding over de ongelijke verdeling in de wereld kracht bij. Terwijl de rijkdom in het Westen groeit, heeft ruim één miljard mensen niet genoeg te eten en te drinken. In het boek 'Wereld Delen' wordt een aantal mechanismen van scheefgroei en de vorm waarin ze zich manifesteren aan de hand van vijftien interviews op positief-kritische wijze bezien vanuit verschillende invalshoe-ken: de Derde Wereld, het milieu, de economie, ontwikkelingsamenwerking, de positie van de vrouw en de allerarmsten; de rol van vakbond, bedrijfsleven en overheid. Aan het woord komen: Gerrit Huizer, Bob Goudzwaard, Dorothee Sölle, Els Postel, Philip Smith, Henk Tieleman, Hans Achterhuis, Irene van Staveren, Edith Sizoo, Allerd Stikker, Hein Stufkens, André Lascaris, Jan Glissenaar, Anton Westerlaken en bisschop Tiny Muskens.

- Het programma van **de Ver. Woodbrookers** over aug. t.m. dec. bevat o.a. de cursussen: 24-27 aug 'Relaties in creaties'; 10-12 sept. 'Abel Herzberg'; 12-14 nov. 'En toen was er DNA ...en wat moeten we ermee' (spreker o.a. dr. Sjoerd Bonting); 26-28 nov. 'Russisch weekend' (door o.a. prof. dr. Ton Lathouwers) en 11-12 dec. 'Geen beter leven dan een goed leven' met o.a. prof. dr. ir. Arie van den Beukel. **Inl. tel. 0573-441 734**
- Nadat wij in *GAMMA* 6 nr. 2 door Nike Böck op de relatie Teilhard-**De Saint Exupéry** zijn geweest, verscheen in Frankrijk van Michel Renard 'Essai sur la démocratie avec Alexis de Tocqueville, Antoine de Saint-Exupéry en Pierre Teilhard de Chardin', Aubin, 103, rue Paul de Vivie 42009 St-Etienne Cedex.
- Onder red. van prof. **dr. S.W.Couwenberg** verscheen '**De strijd gaat voort**' (Uitg.Agora, f29,90) als 15e jaarboek van **CIVIS MUNDI** met bijdragen van P.B.Cliteur (prof. filosofie TU Delft), K. Groenveld (dir.Telderstichting), M.J. van Hoven (prof. filosofie en IT Erasmusuniv.), C.J.Klop (plv.dir.Wetensch. Inst.CDA), R.A.Koole (pol.wetensch. Univ. Leiden), K.Raes (prof. ethiek Gent), J. Saris (Wetensch. Bureau Groen Links), A.Varkevisser (socioloog en redacteur van D66-tijdschrift *Idee*). Aanbevolen voor kritische geesten!